
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΕΥΘΥΜΙΟΥ Α', ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, ΕΙΣ ΤΑ ΕΙΣΟΔΙΑ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ (BHG 1112q)

Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ευθύμιος Α' (περ. 834-917, πατριαρχεία 907-912) είναι κυρίως γνωστός από τον ανώνυμο Βίο του, γραμμένο λίγο μετά το 920, και από την ανάμιξή του στην υπόθεση της τεταρτογαμίας του αυτοκράτορα Λέοντα Σ¹. Λιγότερο γνωστή είναι η ομιλητική του δραστηριότητα, για την οποία βασική μελέτη παραμένει η παλαιά εργασία του Jugie². Τα δημοσιευμένα κείμενα, ένα για την εορτή της Τιμίας Ζώνης της Θεοτόκου και τρία για τη Σύλληψη της αγίας Άννας, ανήκουν όλα στην περίοδο που προηγείται της πατριαρχείας του Ευθυμίου. Ένα πέμπτο κείμενο, για τον άγιο Ιερόθεο, είναι αμφίβολης πατρότητας³. Ανέκδοτες παρέμειναν έως σήμερα η εδώ εκδιδόμενη ομιλία για τα Εισόδια της Θεοτόκου (21 Νοεμβρίου) και μια ομιλία για τον απόστολο Θωμά, της οποίας την έκδοση ετοιμάζω.

Το κείμενο που μας απασχολεί (BHG 1112q) παραδίδεται σε δύο χφφ, τους κώδικες Παναγίας Καμαριωτίσσης 31 (31) του 16ου αι. και Αργυροκάστρου 6 του 17ου αι. Καθώς είναι άγνωστο το πού βρίσκεται το δεύτερο χφ⁴, η ομιλία εκδίδεται από τον κώδικα του Οικουμενικού Πατριαρ-

---

1. Βλ. P. Karlin-Hayter, *Vita Euthymii Patriarchae CP.*, [Bibliothèque de Byzantion 3], Βρυξέλλες 1970.

2. M. Jugie, «Saint Euthyme, patriarche de Constantinople» (= «Homélie mariales byzantines», III, XI), *Patrologia Orientalis* 16 (1922) 463-514· 19 (1926) 439-55· βλ. επίσης H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* [Handbuch der Altertumswissenschaft, II 1], Μόναχο 1959, 549-50. Με τις ομιλίες του Ευθυμίου ασχολούμαι αναλυτικά στην υπό εκτύπωση μελέτη μου «The Homiletic Activity in Constantinople around 900», στον τόμο P. Allen - M. Cunningham (επιμ.), *Preacher and Audience. Studies in Early Christian and Byzantine Homiletics*, Λέιντεν 1998, 317-48, ιδίως 324-7.

3. Τα τέσσερα πρώτα κείμενα εκδόθηκαν από τον Jugie, ό.π., ενώ το πέμπτο από τον Ν. Καλογερά, *Ευθυμίου του Ζιγαβηνού ερμηνεία εις τας ΙΔ' επιστολάς του Αποστόλου Παύλου και εις τας Ζ' καθολικάς*, I, Αθήνα 1887, σσ. οη'-ζα', υπό το όνομα του Ευθυμίου Ζυγαδηνού.

4. Για το χειρόγραφο βλ. Ν. Α. Βέης, «Κατάλογος των χειρογράφων κωδίκων της αγιότητας μητροπόλεως Αργυροκάστρου», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 4 (1952) 145· η τύχη των χειρογράφων του Αργυροκάστρου αγνοείται, βλ. J.-M. Olivier, *Répertoire des bi-*

χείου⁵. Το χφ αυτό (χάρτ., 29×21 εκ., φφ. 231) περιέχει στο δεύτερο μέρος του (φφ. 182 κ.ε.) μια συλλογή εννέα ομιλιών και αγιολογικών κειμένων, τα οποία δεν είναι διευθετημένα σύμφωνα με την ακολουθία του εκκλησιαστικού έτους⁶. Η ομιλία για τα Εισόδια περιέχεται στα φφ. 204ν-205r.

Από τον τίτλο (στ. 1-3) προκύπτει ότι η ομιλία, όπως και εκείνες που εξέδωσε ο Jugie, ανήκει στην εποχή κατά την οποία ο Ευθύμιος ήταν ακόμη απλός μοναχός και σύγκελλος του πατριάρχη Στεφάνου (886-93), θέση στην οποία είχε διοριστεί από τον Λέοντα ζ', του οποίου ήταν πνευματικός πατέρας. Καμία πληροφορία δεν δίνεται για τον τόπο εκφώνησης του λόγου ή για το ακροατήριο. Κρίνοντας, όμως, από τις άλλες ομιλίες του συγγραφέα, είναι πιθανό ότι εκφωνήθηκε στο μοναστήρι του εν τῷ Ψαμαθία ή σε κάποιο ναό της πρωτεύουσας αφιερωμένο στη Θεοτόκο. Η παρουσία μοναχών στο ακροατήριο μπορεί να υποτεθεί από την αναφορά του ομιλητή στον αγώνα για την απάθεια της ψυχής.

Ο Ευθύμιος τονίζει τα αισθήματα ευφροσύνης που προξενεί η εορτή, της οποίας το περιεχόμενο το δηλώνει με εξαιρετική συντομία για να δώσει ξανά έμφαση στον ευφρόσυνο χαρακτήρα του εορτασμού, στην προστασία που παρέχει η Θεοτόκος και στην τελική προσευχή. Το πανηγυρικό ύφος, η σημασία που αποδίδεται στη λατρεία της Θεοτόκου και η απλή γλώσσα του κειμένου με τη βιβλική απόχρωση (π.χ. στ. 12 *σχίρτησον*, πρβ. π.χ. Λουκ. 1,41· στ. 21 *κατώδυνοι*, πρβ. π.χ. Βασ. Α' 1,10), η οποία όμως δεν αγνοεί κάποια παραδοσιακά ρητορικά σχήματα όπως η αναφορά (στ. 28-9) και το ομοιοτέλετο (στ. 13-4), είναι τυπικά και για τις άλλες σωζόμενες ομιλίες του συγγραφέα, ιδίως για τη Σύλληψη της αγίας Άννας.

Εκείνο, όμως, που διακρίνει το παρόν κείμενο από τις άλλες ομιλίες του Ευθυμίου είναι η εξαιρετική συντομία του, καθώς η συνολική του έκταση δεν ξεπερνά τις τριάντα αράδες. Είναι πιθανό ότι το κείμενο δεν σώζεται ακέραιο, δεδομένου ότι η σύνταξη στον στ. 13, και πιο συγκεκριμένα στο σημείο όπου τελειώνει το φ. 204ν και αρχίζει το φ. 205r

bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs de Marcel Richard. Troisième édition entièrement refondue, Turnhout 1995, αρ. 1043.

5. Θα ήθελα να ευχαριστήσω το Institut de Recherche et d'Histoire des Textes του Centre National de la Recherche Scientifique που μου προμήθευσε μικροταινία του χειρογράφου από τη συλλογή του καθώς και τον π. Β. Ιωάννου του Οικουμενικού Πατριαρχείου που έλεγξε επί τόπου ορισμένα δυσανάγνωστα σημεία της μικροταινίας.

6. Για το χειρόγραφο βλ. Α. Τσακόπουλος, *Περιγραφικός κατάλογος των χειρογράφων της Βιβλιοθήκης του Οικουμενικού Πατριαρχείου, I, Τμήμα χειρογράφων Παναγίας Καμαρωτίσσης*, Κωνσταντινούπολη 1953, 58-61, και Α. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche*, III, Λευψία 1952, 580-1.

(στεῖρα τε | και δράμωμεν), εμφανίζεται αρκετά προβληματική. Η υπόνοια αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι ένα φύλλο θα μπορούσε να έχει εκπέσει ανάμεσα στα φφ. 204 και 205⁷. Από την άλλη πλευρά, καθώς δεν παρουσιάζεται από θεματική άποψη χάσμα στο υπό συζήτηση χωρίο, υπεύθυνος του προβλήματος μπορεί να θεωρηθεί όχι η απώλεια κάποιου φύλλου αλλά ο αντιγραφικός χειρογράφος ή του προτύπου του, ο οποίος κάνει αρκετά ορθογραφικά σφάλματα και στη συγκεκριμένη περίπτωση ίσως παρέλειψε μια ή δύο το πολύ αράδες. Πιο σημαντική, όμως, ένδειξη για τη σχετική (με ελάχιστες απώλειες) ακεραιότητα του σωζομένου κειμένου είναι το γεγονός ότι ο ίδιος ο συγγραφέας χαρακτηρίζει τον λόγο του ως πενιχρότατο (στ. 25), έκφραση η οποία ίσως δεν πρέπει να αποδοθεί μόνο στην ταπεινοφροσύνη του ομιλητή. Και αυτό γιατί ο Ευθύμιος υπήρξε συγγραφέας και βραχυτάτων ομιλιών, όπως προκύπτει από το γεγονός ότι στη δεύτερη ομιλία του για τη Σύλληψη της αγίας Άννας αναφέρεται σε προηγούμενα λογύδριά του για τη σχετική εορτή⁸, τα οποία όμως δεν σώζονται. Ένα ανάλογο λογύδριο φαίνεται να είναι και η εδώ εκδιδόμενη ομιλία για την εορτή των Εισοδίων.

Στην έκδοση που ακολουθεί έχουν διορθωθεί σιωπηρά τα ορθογραφικά σφάλματα του γραφέα.

*Εὐθυμίου ταπεινοῦ μοναχοῦ πρεσβυτέρου καὶ συγκέλλου
Λόγος εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον, ὅτε εἰσῆλθεν εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων.
Δέσποτα εὐλόγησον.*

5 *Μεγάλῃς ἡμῖν χαρᾶς πρόξενος ἡ παροῦσα πανήγυρις καθέστηκεν μεγίστης εὐφροσύνης προοίμιον ἡμῖν κομίζουσα καὶ πολλῆς χαρμονῆς τὴν ὑφήλιον ἄπασαν ἐκπληροῦσα. Σήμερον γὰρ ἡ θεοτόκος καὶ παναγία παρθένος, ἡ προεκλεχθεῖσα ἐκ πασῶν τῶν γενεῶν εἰς κατοικητήριον τοῦ*

7. Το χειρόγραφο στην ολότητά του παρουσιάζει απώλειες αρκετών φύλλων που είναι υπεύθυνες για χάσματα στα αντίστοιχα κείμενα, όπως για παράδειγμα ανάμεσα στα φφ. 198 και 199 και ανάμεσα στα φφ. 212 και 213. Όπως είχε την καλοσύνη να μου γνωστοποιήσει η κ. Μ. Κουρουπού, η οποία ετοιμάζει τον καινούριο κατάλογο των χειρογράφων της Καμαριωτίσσης, τα φφ. 199-205 αποτελούν ένα τετράδιο, από το δεύτερο μισό του οποίου ένα φύλλο έχει αφαιρεθεί ή εκπέσει. Η εξέταση εκ μέρους μου του περιεχομένου του κειμένου που προηγείται (BHG 1082, φφ. 199v-204v) και αυτού που έπεται (BHG 498, φφ. 205r-211r) του κειμένου του Ευθυμίου, και τα οποία είναι δημοσιευμένα, οδήγησε στη διαπίστωση ότι τα κείμενα αυτά δεν παρουσιάζουν κενά, γεγονός που επιτρέπει τον εντοπισμό του ελλείποντος φύλλου του τετραδίου ανάμεσα στα φφ. 204 και 205· το φύλλο όμως αυτό θα μπορούσε να έχει αφαιρεθεί πριν από τη χρήση του τετραδίου χωρίς συνέπειες για την ακεραιότητα των κειμένων.

8. «μικροῖς ἡμῶν λογίοις», βλ. Jugie, ό.π., 443, 27-37.

ἐπουρανίου βασιλέως, ἐν ναῶ Κυρίου εἰσέρχεται καὶ τοὺς πάλοι προπά-
 10 τορας ἡμῶν, τοὺς δεινῶς ἐξορισθέντας καὶ τῆς τοῦ παραδείσου τρυφῆς
 ἐξωσθέντας, ἐκεῖσε πάλιν εἰσάγει καὶ εἰσοικίζει, διὰ ταύτης δὴ τῆς φαι-
 δροτάτης αὐτῆς εἰσόδου καὶ λαμπρᾶς ἐορτῆς.

Εὐφράνθητι τοίνυν ἡ ὑφήλιος ἅπασα, σκίρτησον μετ' ὠδῆς πᾶσα ψυχὴ
 στεῖρα τε ( )¹. (φ. 205r) καὶ δράμωμεν, συγχορεύσωμεν, συσκιρτήσωμεν,
 15 λαμπάδας τῶν ψυχῶν ἀνάψωμεν καὶ ἐν ναῶ Κυρίου εἰσέλθωμεν καὶ τὸ
 τριμερὲς τῆς ψυχῆς καταποντίσωμεν ἐν ἀπαθείᾳ διὰ πολλῶν, φημί,
 ἰδρώτων τε καὶ ἀγώνων καὶ οὕτως τῆς θεοτόκου τὴν εἴσοδον εὖ μάλα
 πνευματικῶς καθ' ἐκάστην ἐορτάσωμεν. Ἔχομεν γάρ, ἔχομεν καὶ αὐτὴν
 σκέπουσαν ἡμῶν καὶ περιθάλλουσαν τὰς ψυχὰς καὶ τὰ σώματα καὶ ταῖς
 20 ἀκοιμήτοις αὐτῆς πρεσβείαις ἐκ πάντων ὀρωμένων τε καὶ ἀοράτων λυ-
 τρουμένην ἐχθρῶν.

Ἵσσαι οὖν ψυχαὶ στεῖραί τε καὶ κατώδουνοι τεκεῖν θέλετε καρπὸν μετα-
 νοίας, εὖ ἴστε· δέξασθε καὶ αὐταὶ ἐν στέρνοις ὑμῶν πνεῦμα ἡγεμονικόν,
 πνεῦμα ἀγαθόν, πνεῦμα καταλαμπρύνον ὑμῶν τὰ νοήματα καὶ υἰοὺς
 Θεοῦ ἐξ ἀνθρώπων δεικνύον. Δέχου² ὧδε καὶ αὐτή, ὧ πάναγνε καὶ θεο-
 25 τόκε κόρη, τόνδε μου τὸν πενιχρότατον λόγον· σὺ γὰρ καὶ τὸν λόγον δέ-
 δωκας καὶ τὸν νοῦν χορηγεῖν τὸν λόγον πεποίηκας· ἀνθ' ὧν δοξάζομέν
 σου τὴν πρόσοδον, ὑπερθαυμάζομέν σου τὴν εἴσοδον, μεγαλύνομέν σου
 τὴν εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων κατοίκησιν, δι' ἧς ἐξορίας ἀνεκλήθημεν, δι' ἧς
 πολλῶν παραπτωμάτων ἐρρύσθημεν, δι' ἧς ἀπὸ γῆς εἰς οὐρανὸν ἀνελ-
 30 θόντες τῇ σῇ μεσιτείᾳ οὐράνιοι γινόμεθα καὶ οὐράνια φρονεῖν παρα-
 σκευαζόμεθα, δόξαν ἀναπέμποντες τῷ ἀνάρχῳ πατρὶ καὶ τῷ μονογενῇ
 υἱῷ αὐτοῦ σὺν τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ πνεύματι νῦν καὶ αἰεὶ
 καὶ εἰς τοὺς ἀτελευτήτους αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

1 Lacunam suspicor parvulam; an καὶ κατώδουνος (cf. v. 21)?

2 δέχει cod.

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΠΑΡΟΙΜΙΩΝ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΓΛΥΚΑ

Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες όψεις του λόγιου, χρονογράφου, θεολό-
 γου και ποιητή Μιχαήλ Γλυκά-Σικιδίτη είναι η ιδιότητα του συλλογέα
 παροιμιών, όπως αναδεικνύεται από τη σχολιασμένη συλλογή παροιμιών
 που αφιέρωσε το 1164 στον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό. Στη
 συλλογή αυτή ο ποιητής προέταξε το δεύτερο ποίημα της φυλακής, που

σαφώς αποτελεί προσπάθεια αποκατάστασης των σχέσεών του με το Μανουήλ.

Με τη συλλογή αυτή ο Γλυκάς επιχειρεί θεολογικές αναγωγές (ερμηνείες) ορισμένων πολύ κοινών στην εποχή του παροιμιών (οι ερμηνείες αυτές μπορεί να μας ξενίζουν σήμερα, ωστόσο δεν ήταν καθόλου ξένες για τους Βυζαντινούς) και δείχνουν ότι ο Γλυκάς ενδιαφέρθηκε να καταγράψει τον παροιμιώδη πλούτο της λαϊκής θυμοσοφίας. Μάλιστα, με την προϋπόθεση ότι καμία από τις συλλογές παροιμιών που σώζονται με το όνομα του Ψελλού δεν μπορεί να αποδοθεί σ' αυτόν (ο Krumbacher θεωρεί ότι η συλλογή του παρισινού κώδικα 1182 μπορεί να αποδοθεί στον Ψελλό, αλλά όχι με βεβαιότητα¹) ο Γλυκάς πρέπει να είναι ο πρώτος Βυζαντινός συλλογέας παροιμιών, άποψη που δέχεται και ο Beck².

Το εκδοτικό και φιλολογικό ενδιαφέρον της νεότερης έρευνας για τη συλλογή αυτή περιορίστηκε στο τελευταίο τέταρτο του 19ου και στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Πρώτος εκδότης της ο Σάθας³, που πραγματοποιεί την έκδοσή του με βάση τους κώδικες Paris. gr. 3058 και Paris. gr. 228 (για τη χειρόγραφη παράδοση των συλλογών βλ. παρακάτω). Δεκαοκτώ χρόνια αργότερα τμήμα της συλλογής (μόνο τις 11 πεζές αναγωγές) εκδίδει και ο Krumbacher⁴ από τους κώδικες Paris. gr. 228 και Marc. gr. 412. Τέλος, το κείμενο επανεκδίδει, βασισμένος στους δύο παρισινούς κώδικες και στην έκδοση Σάθα, ο Ευστρατιάδης⁵.

Οφείλω να παρατηρήσω ότι το κείμενο που εκδίδει πρώτος ο Σάθας και κατόπιν πληρέστερα ο Ευστρατιάδης αποτελεί ουσιαστικά όχι μία αλλά δύο συλλογές παροιμιών. Αυτό το είχε παρατηρήσει ήδη ο Krumbacher, ο οποίος στο βιβλίο του για τις μεσαιωνικές παροιμίες⁶ αντιδιαστέλλει τη *metrische Sammlung* από την *Prosasammlung* του Γλυκά. Πράγματι, το πρώτο και βασικότερο στοιχείο που μας πείθει ότι πρόκειται για δύο συλλογές και όχι για μία είναι το ότι διαφέρουν μορφολογικά· η πρώτη

1. Βλ. K. Krumbacher, *Mittelgriechische Sprichwörter* [Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und der historischen Classe der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München, 1893, Bd. II, München 1894 (φωτοτ. ανατ. Hildesheim-New York 1969)], σ. 54.

2. Βλ. H.-G. Beck, *Ιστορία της βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας, μετάφραση Νίκη Eideneier*, Αθήνα 1988, σ. 183.

3. Βλ. *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ή συλλογή ανεκδότων μνημείων της ελληνικής ιστορίας*, επιστοασία Κ. Ν. Σάθα, τόμος Ε': *Μιχαήλ Ψελλού Ιστορικοί λόγοι, επιστολαί και άλλα ανέκδοτα*, Βενετία - Παρίσι 1876 (φωτοτ. ανατ. Αθήνα 1972), σσ. 544-560.

4. Βλ. Krumbacher, *ό.π.*, σσ. 112-116.

5. Βλ. *Μιχαήλ του Γλυκά Εις τας απορίας της Θείας Γραφής Κεφάλαια* εκδιδόμενα υπό Σωφρονίου Ευστρατιάδου, διακόνου της εν Βιέννη Ορθοδόξου Εκκλησίας, τόμος πρώτος, εν Αθήναις 1906, σσ. ρξβ'-ρπγ'.

6. Βλ. Krumbacher, *ό.π.*

(=18 αναγωγές αντίστοιχου αριθμού παροιμιών) είναι έμμετρη, η δεύτερη (=20 αναγωγές) πεζή.

Εκτός όμως από αυτό, υπάρχουν ανάμεσα στις δύο συλλογές αδικαιολόγητες θεματικές συμπτώσεις (οι παροιμίες 1, 2, 4, 5, 11, 13, 14, 16 της πρώτης συλλογής συμπίπτουν με τις 1, 11, 7, 12, 3, 4, 15, 13 της δεύτερης). Ο μόνος λόγος που θα επέτρεπε την παρουσία μιας παροιμίας δύο φορές μέσα στο ίδιο έργο θα ήταν η εκ νέου ερμηνεία της, μια δεύτερη δηλαδή, διαφορετική, θεολογική αναγωγή της. Ωστόσο, σε καμία από τις παραπάνω περιπτώσεις δεν έχουμε να κάνουμε με νέα ερμηνεία των παροιμιών. Αντίθετα, η δεύτερη συλλογή παρέχει ουσιαστικά περίληψη της θεολογικής αναγωγής που επιχειρείται κάθε φορά στην πρώτη.

Είναι, λοιπόν, σφάλμα να μιλάμε για μία συλλογή παροιμιών του Γλυκά και θα έπρεπε σωστότερα να αναφερόμαστε σε δύο συλλογές παροιμιών του Γλυκά, μία έμμετρη και μία πεζή. Το ερώτημα που γεννάται είναι κατά πόσο μπορούν και οι δύο συλλογές να αποδοθούν με βεβαιότητα στο Γλυκά.

Η πρώτη συλλογή μπορεί κατά τη γνώμη μου να αποδοθεί με βεβαιότητα στο Γλυκά. Σ' αυτό συνηγορούν καταρχήν οι ομοιότητες που υπάρχουν σε ό,τι αφορά τη γλώσσα και τη στιχουργία ανάμεσα στη συλλογή αυτή και στο ποίημα που προτάσσεται της συλλογής και ουσιαστικά τη συνοδεύει. Ωστόσο ομοιότητες στη στιχουργία, αλλά και στη γλώσσα υπάρχουν και ανάμεσα στη συλλογή και στο πρώτο ποίημα της φυλακής. Από μια πρόχειρη έρευνα διαπίστωσα ότι υπάρχουν χαρακτηριστικές λέξεις κοινές (βλ. λ.χ. τη χρήση της πρόθεσης *δίχα* στο πρώτο ποίημα στ. 146, 568 και στη συλλογή στ. 80 ή τη χρήση του επιφωνήματος *αι* στο ποίημα στ. 180, 271, 175-6 και στη συλλογή στ. 109, 137), αλλά ακόμη και στίχοι του ποιήματος του 1159 που επαναλαμβάνονται σχεδόν αυτούσιοι στην έμμετρη συλλογή (βλ. λ.χ. το στ. 484 του ποιήματος του 1159: *ως γευσαμένοις του φυτού παρ' εντολήν Κυρίου*, και το στ. 12 της έμμετρης συλλογής: *και του φυτού γευσάμενος παρ' εντολήν Κυρίου*. Σημειωτέον ότι στην πεζή συλλογή υπάρχει στην αντίστοιχη παροιμία: *ως εκ του φυτού φαγών* (πρβ. *ως φαγείν εκ του φυτού σε άλλη ερμηνευτική συλλογή*⁷).

Οπωσδήποτε το ζήτημα απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση όχι ως προς τη γλωσσική σχέση της συλλογής με το δεύτερο ποίημα της φυλακής (αυτή είναι προφανής και την αποδέχονται όλοι οι μελετητές⁸), αλλά ως προς τη σχέση της με το πρώτο. Είναι γεγονός ότι εκ πρώτης όψεως του-

7. Βλ. Krumbacher, *ό.π.*, σ. 74.

8. Βλ. Beck, *ό.π.*, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

λάχιστον η γλώσσα του δεύτερου ποιήματος και της συλλογής μοιάζει αρχαιϊτικότερη από τη γλώσσα του πρώτου ποιήματος, αλλά νομίζω ότι είναι πλέον σήμερα κοινά αποδεκτό ότι η γλώσσα του Γλυκά συνολικά δεν είναι και τόσο αρχαιϊτική ούτε υπάρχει άβυσσος που χωρίζει τη γλώσσα της χρονογραφίας του από τη γλώσσα της έμμετρης συλλογής ή και από τη γλώσσα του πρώτου ποιήματος, όπου απλώς οι παραχωρήσεις στη δημώδη είναι περισσότερες απ' ό,τι συνήθως⁹.

Δύο επιπλέον συγκεκριμένα στοιχεία που αφορούν την αναγωγή της παροιμίας αποθαμένος φίλον ουκ έχει (= έμμετρη συλλογή αρ. 16 και πεζή αρ. 13) μας πείθουν ότι η έμμετρη συλλογή αποτελεί έργο του Γλυκά. Καταρχήν η θεματική επεξεργασία της: ο ποιητής βρίσκει πρόσφορο έδαφος για να εκθέσει τα βάσανα της φυλάκισής του, να δηλώσει τη μεταμέλειά του και να εγκωμιάσει τον αυτοκράτορα —κάτι που δεν έκανε στο ποίημα του 1159 (εκεί περιορίζεται στις ευχές των στ. 559-563, που πάντως δε φανερώνουν καμία ιδιαίτερη διάθεση κολακείας προς το Μανουήλ), αλλά που είναι απόλυτα εναρμονισμένο με το περιεχόμενο του ποιήματος του 1164. Έπειτα το γεγονός ότι η πληροφορία του στ. 370: *αλλ' έτη πέντε τήμερον τω τάφω καρτερούντα* συμφωνεί όχι μόνο με την πληροφορία του τίτλου του δεύτερου ποιήματος της φυλακής ότι το ποίημα γράφτηκε όταν ο Μανουήλ επέστρεφε λαμπρός από Ουγγρίας στεφανίτης (στα 1164 δηλαδή, όπως έχει υποδείξει ο Dräseke¹⁰), αλλά και με τα υπόλοιπα στοιχεία που έχει υποδείξει η έρευνα για τη χρονολόγηση των έργων και του βίου του Γλυκά¹¹.

9. Ο Eideneier έχει υποστηρίξει ότι ο Γλυκάς δεν ανήκει στους συγγραφείς που άλλοτε γράφουν στη λόγια και άλλοτε στη δημώδη, αλλά στους μη αρχαιϊτές συγγραφείς που χειρίζονται τη λόγια γλώσσα τόσο ελεύθερα, ώστε να μπορούν να αναμιγνύουν σ' αυτήν στοιχεία της δημώδους (βλ. H. Eideneier, «Zur Sprache des Michael Glykas», *BZ* 61, 1968, 8). Επίσης, ο Κριαράς έχει επισημάνει ότι ο Γλυκάς όχι του πρώτου ποιήματος της φυλακής, αλλά της *Βίβλου Χρονικής* και των επιστολών αντιπροσωπεύει μία μεσάζουσα —ανάμεσα στην αρχαιϊτική και τη δημώδη— γλωσσική τάση του 12ου αι. (βλ. Εμμ. Κριαράς, «Η διγλωσσία στα υστεροβυζαντινά γράμματα και η διαμόρφωση των αρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Βυζαντινά* 8, 1976, 232). Τέλος, η Κατσουγιαννοπούλου στη διατριβή της, βασισμένη στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιεί τις πηγές του ο Γλυκάς, καταλήγει μεταξύ άλλων στο συμπέρασμα ότι «το κείμενο της *Χρονογραφίας* σε σχέση με το κείμενο των πηγών του στα αντίστοιχα χωρία διακρίνεται για την απλοποίηση του λεξιλογίου, των εκφραστικών μέσων και της δομής» (βλ. Σ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Η Χρονογραφία του Μιχαήλ Γλυκά και οι πηγές της (περίοδος 100 π.Χ. - 1118 μ.Χ.)* [ΕΕΦΣΠΘ, Παράρτημα αρ. 49], Θεσσαλονίκη 1984, σ. 519). Γενικά μπορούμε να πούμε ότι η γλώσσα του υπόλοιπου έργου του Γλυκά είναι απλή και κατανοητή (αυτή είναι η θέση και του Hunger, βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία· η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμος Β', Αθήνα 1992, σ. 260) και εντέλει δεν απέχει και τόσο από τη γλώσσα του ποιήματος.

10. Βλ. J. Dräseke, «Zu Michael Glykas», *BZ* 5 (1896) 61.

11. Βλ. πρόχειρα *Μιχαήλ Γλυκά Στίχοι ους έγραψε καθ' ον κατεσχέθη καιρόν*, κριτική

Όλα λοιπόν τα στοιχεία της πρώτης συλλογής παροιμιών μάς οδηγούν στο Γλυκά. Για τη δεύτερη, θα χρειαζόταν κανείς να δει τα χειρόγραφα¹², για να διατυπώσει τις θέσεις του με περισσότερη ασφάλεια. Η πεζή συλλογή σώζεται στον Paris. gr. 228 (που είναι του 13ου αι. και περιέχει τόσο τις έμμετρες όσο και τις πεζές αναγωγές) και στον Marc. gr. 412 (που επίσης χρονολογείται στο 13ο αι. και περιέχει μόνο τις πεζές αναγωγές), ενώ η έμμετρη σώζεται στους κώδικες Paris. gr. 228, Paris. gr. 3058 (που είναι του 16ου αι. και περιέχει μόνο τις έμμετρες αναγωγές) και Barber. II 61 (που χρονολογείται στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αι. και περιέχει μόνο τις έμμετρες).

Απ' ό,τι φαίνεται και από τον πίνακα περιεχομένων των συλλογών που είχε καταρτίσει ο Krumbacher¹³, αλλά και από μία σύγκριση, στο βαθμό που μου το επέτρεπαν οι υπάρχουσες εκδόσεις, των κειμένων που παραδίδουν τα χειρόγραφα, μία ομάδα χειρογράφων αποτελούν ο Paris. gr. 3058 και ο Barber. II 61, που σώζουν την έμμετρη συλλογή (τα δύο επιπλέον ποιήματα που περιλαμβάνει ο παρισινός κώδικας 3058 θεωρούνται μεταγενέστερη προσθήκη, νομίζω σωστά, για λόγους δομικούς: είναι δηλαδή πολύ πιθανότερο η έμμετρη συλλογή να τελείωνε με την αναγωγή 16 αποθαμένος φίλον ουκ έχει, που έχει εγκωμιαστικό και παρακλητικό χαρακτήρα προς τον αυτοκράτορα¹⁴, παρά με τις δύο αναγωγές που σώζει ο νεότερος κώδικας, αν και τίποτα δεν αποκλείει, με βάση την αρχή *recentiores non deteriores*, ο αντιγραφείας του κώδικα αυτού να είχε υπόψη του ένα πληρέστερο κείμενο της συλλογής. Ακόμα κι έτσι, όμως, θα πρέπει να αλλάξει η θέση τους μέσα στη συλλογή, αφού είναι μάλλον προφανές ότι έκλεινε με την αναγωγή 16).

Ένα δεύτερο κλάδο της παράδοσης αντιπροσωπεύει ο κώδικας Marc. gr. 412, που σώζει την πεζή συλλογή. Ο τίτλος της συλλογής που παραδίδεται στο μαρκεζιανό κώδικα τα παρά τοις πολλοίς χάριν γελοίου λεγόμενα προς γνώσιν άλλην εγκεντρισθέντα παρά μιχαήλ του γλυκά¹⁵ μπορεί να σχετίζεται με το σημείωμα που βρίσκουμε πριν από την πεζή συλλογή στον Paris. gr. 228: *Και ταύτα μεν διά στίχων, τα πλείω δε τούτων και διά πεζών εξετέθησαν λέξεων παιδός ατελούς έτι και αρτιμαθούς*

έκδοση Ε. Θ. Τσολάκη [ΕΕΦΣΠΘ, Παράρτημα αρ. 3], Θεσσαλονίκη 1959, σσ. ζ'-η· Ο. Kresten, «Zum Sturz des Theodoros Styppeiotes· Exkurs 5: Zu Michael Glykas· 1. Nochmals: Michael Glykas = Michael Sikidites?», *JÖB* 27 (1978) 90-92 και Σ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, «Η «Εξαήμερος» του Μιχαήλ Γλυκά: Μια εκκλαίκευτική επιστημονική πραγματεία του 12ου αιώνα», *Βυζαντινά* 17 (1994) 17-24.

12. Για τα χειρόγραφα και τη χρονολόγησή τους συμβουλευθήκα τον Krumbacher, ό.π.

13. Βλ. Krumbacher, ό.π., σσ. 128-9.

14. Βλ. και παραπάνω.

15. Βλ. Krumbacher, ό.π., σ. 41.

ένεκεν, ως εντεύθεν αυτόν αποστοματίσαι τα τοιαύτα του διαληφθέντος άνωθεν βασιλέως ενώπιον, ά και έχουσιν ουτωσί¹⁶.

Ο Paris. gr. 228 είναι το μόνο χειρόγραφο που περιέχει και τις δύο συλλογές και αντιπροσωπεύει έναν τρίτο, ξεχωριστό και ίσως το σημαντικότερο κλάδο της παράδοσης του κειμένου. Διαβάζοντας κανείς το παραπάνω σημείωμα συνειδητοποιεί ότι ο αντιγραφέας αντιλαμβάνεται ή καλύτερα γνωρίζει ότι έχει να κάνει με δύο διαφορετικά έργα (Και ταύτα μεν διά στίχων, τα πλείω δε τούτων και διά πεζών εξετέθησαν λέξεων...).

Το σημείωμα ωστόσο είναι ασαφές σε ό,τι αφορά το συγγραφέα της συλλογής: ως εντεύθεν α υ τ ό ν αποστοματίσαι τα τοιαύτα του διαληφθέντος άνωθεν βασιλέως ενώπιον. Ποιον εννοεί με το αυτόν; Το Γλυκά; Κι αν είναι έτσι, το ενώπιον βασιλέως σημαίνει ότι ο Μανουήλ τον δέχτηκε σε ακρόαση; Μήπως πίσω από το αυτόν βρίσκεται ο ατελής έτι και αρτιμαθής παις για τον οποίο έγινε λόγος παραπάνω; Το παιδός ατελούς έτι και αρτιμαθούς ένεκεν έχει νόημα παραπλήσιο με το χάριν γελοίου που διαβάζουμε στο μαρκιανό κώδικα ή δείχνει τον αρχικό παραλήπτη της συλλογής, κάποιο νεαρό καλόγερο ενδεχομένως, στον οποίο ο έγκλειστος Γλυκάς εμπιστεύθηκε τα αποστοματίσματα (ως αυτόν αποστοματίσαι τα τοιαύτα του διαληφθέντος άνωθεν βασιλέως ενώπιον);

Αν δούμε τα πράγματα από την αρχή, διαπιστώνουμε ότι η ερμηνεία της αρχής του σημειώματος είναι προφανής. Ο αντιγραφέας τελειώνει την αντιγραφή της έμμετρης συλλογής, σκοπεύει να αρχίσει την αντιγραφή της πεζής και σημειώνει: Και ταύτα μεν διά στίχων, τα πλείω δε τούτων και διά πεζών εξετέθησαν λέξεων. Μέχρι εδώ κανένα πρόβλημα. Το παιδός ατελούς έτι και αρτιμαθούς ένεκεν, που ακολουθεί, μπορεί να ερμηνευθεί με δύο τρόπους: είτε σημαίνει ότι η συλλογή είναι γραμμένη με τόσο απλό τρόπο, ώστε να είναι κατανοητές οι εξηγήσεις που έπονται ακόμα και από νεαρά άτομα που δεν είναι μυημένα στη θεολογική σκέψη, οπότε το παιδός έχει περιληπτική σημασία, είτε αναφέρεται σε κάποιο συγκεκριμένο άτομο, νεαρής ηλικίας, αρτιμαθές καλογεράκι ενδεχομένως.

Η επόμενη πρόταση είναι δυσερμήνευτη: ως εντεύθεν αυτόν αποστοματίσαι τα τοιαύτα του διαληφθέντος άνωθεν βασιλέως ενώπιον. Τι σημαίνει, όμως, αποστοματίζω; Στο λεξικό του Trapp¹⁷ βρίσκουμε το ουσιαστικό αποστομάτισμα με τη σημασία «Ausspruch, Erklärung» (ρητό, από-

16. Βλ. Ευστρατιάδης, ό.π., σσ. ροή-ροθ', σημ.

17. Βλ. *Lexikon zur byzantinischen Gräzität, besonders des 9.-12. Jahrhunderts*, 1. Faszikel (α-αργυροζώμιον), erstellt von Erich Trapp u.a. [Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften], Wien 1994.

φθεγμα, εξήγηση). Μήπως όμως το αποστοματίζω θα μπορούσε να συσχετιστεί με το μεταγενέστερο αποστομαίζω¹⁸ που σημαίνει «αποστομώνω»; Εξάλλου, το αποστοματίζω με τη σημασία «κλείνω το στόμα, φμώνω» το συναντάμε στο λεξικό του Βλάχου¹⁹. Στο τα τοιαύτα του σημειώματος πρέπει να εννοηθεί ένα σύστοιχο αντικείμενο αποστοματίσματα. Το διαλαμβάνομαι έχει τη σημασία «αναφέρομαι²⁰» και η φράση του διαληφθέντος άνωθεν βασιλέως ενώπιον σημαίνει «μπροστά στον προαναφερθέντα αυτοκράτορα», δηλαδή στο Μανουήλ. Το εντεύθεν σημαίνει «από εδώ» και μάλλον εννοεί «από αυτή τη συλλογή». Πίσω από το αυτόν κρύβεται ο συγγραφέας της συλλογής και είναι είτε ο παις (διαβάζοντας τη φράση πρώτα εκεί πάει ο νους, αφού ο παις είναι το μόνο πρόσωπο που έχει αναφερθεί στην προηγούμενη φράση) είτε ο Γλυκάς, που είναι ο συγγραφέας και των προηγούμενων και των επόμενων έργων του κώδικα, είτε κάποιος άλλος που έγραψε τη συλλογή για χάρη κάποιου ατελούς έτι και αρτιμαθούς παιδός και που ο αντιγραφέας την παραθέτει στο σημείο αυτό γιατί βρίσκει ταιριαστό το περιεχόμενό της με τα παραπάνω.

Είναι δύσκολο να πάρουμε οριστική θέση. Αξίζει όμως να θέσουμε το ζήτημα, που για να βρει τη λύση του χρειάζεται να εξεταστούν τα ίδια τα χειρόγραφα, η σχέση που έχουν τα κείμενα των δύο κωδίκων που παραδίδουν την πεζή συλλογή και, κατόπιν, η σχέση της με τις υπόλοιπες συλλογές θεολογικών αναγωγών παροιμιών. Ίσως τότε μπορέσουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια να διατυπώσουμε κρίσεις για το χαρακτήρα της πεζής συλλογής και το συγγραφέα της. Η συλλογή πάντως φαίνεται να έχει συμπληρωματικό χαρακτήρα. Το γεγονός μάλιστα ότι παρέχει ουσιαστικά περιλήψεις των θεολογικών αναγωγών που δανείζεται κάθε φορά από τη συλλογή του Γλυκά θα μπορούσε να δείχνει την εξάρτησή της από αυτήν. Για τις υπόλοιπες παροιμίες που περιέχει χρειάζεται, βέβαια, να διερευνηθεί αν αντλούνται από κάποια άλλη συλλογή παροιμιών ή αν είναι πρωτότυπο έργο και τίνος.

Θεσσαλονίκη

ΤΑΣΟΣ ΚΑΠΛΑΝΗΣ

18. Βλ. L-S, στη λ.

19. Βλ. *Θησαυρός της εγκυκλοπαιδικής βάσεως τετράγλωσσος μετά της των επιθέτων εκλογής και διττού των λατινικών τε και ιταλικών λέξεων πίνακος εκ διαφόρων παλαιών τε και νεωτέρων λεξικών συλλεχθείς παρά Γερασίμου Βλάχου του Κρητός*. Έκδοσις ως οίον τε διορθωθείσα ή νυν πρώτον προσετέθη η τε γαλλική εν εκάστη των περιεχομένων εν ταύτη λεξικών, Βενετία 1784, στη λ.

20. Πρβ. Εμμ. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας (1100-1669)*, λ. *διαλαμβάνω*, σημασία 1.

«Ο ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΛΥΡΙΚΟΥ ... ΘΥΜΟΣΟΦΟΣ»

Ο Γεώργιος Τορνίκης, μετέπειτα μητροπολίτης Εφέσου, σε μια επιστολή που απευθύνει Πρὸς τὸν περιπόθητον ἐξάδελφον τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν βασιλέως κῦρ Ἀνδρόνικον τὸν Κομνηνόν¹ εγκωμιάζει τον παραλήπτη αποδίδοντάς του, μεταξύ άλλων, και μια σειρά εξαιρετικῶν ψυχικῶν αρετῶν και διανοητικῶν ικανοτήτων (σ. 109,9-15 Darrouzès): «Ὅσον σου τὸ ὑπερβάλλον τῆς δόξης ἐκ τριγωνίας βασιλικῆς, ὅσον τὸ ὑπερφέρον τῶν ἐγκωμίων ἐκ τῶν τῆς ψυχῆς ἀρετῶν, ἦν ώραίξει σωφροσύνη καὶ μεγαλύνη δίκη καὶ ἀνδρεία καὶ σύνεσις, ἐν πρακτέοις μὲν φρόνησις, ἐν βουλαῖς δὲ προμήθεια, κὰν τοῖς νοουμένοις καὶ λεγομένοις ἀγχίνοια, ὡς ἀληθῶς εἶναι σε καὶ μόνον² τὸν παρὰ τοῦ λυρικοῦ παρωνομασμένον θυμόσοφον, καὶ αὐτῶν ἐπιστημόνων περὶ ἐκάστην ἐπιστήμην ταῖς φυσικαῖς ἐπιβολαῖς καὶ τοῖς ἀγχιστρόφοις ἐνθυμήμασι μὴ τὸ ἔλαττον ἀποφέρεσθαι, ἀλλ' ἔστιν οὐ καὶ ὑπερφέρειν ἔνθα φύσεως ἀρεταινούσης ἐπίδειξις.

Ο εκδότης φαίνεται να προβληματίζεται για τη φράση (στ. 12-13) τὸν παρὰ τοῦ λυρικοῦ παρωνομασμένον θυμόσοφον, επειδὴ το ἐπίθετο θυμόσοφος δεν μαρτυρεῖται σε κείμενα ἀρχαίων λυρικῶν ποιητῶν. Στο ἀντίστοιχο apparatus fontium διαβάζουμε: «13 θυμόσοφον apud Aristophanem, Nub. 877; de Lyrico vide p. 275 25».

Το χωρίο στο οποίο μας παραπέμπει ο Darrouzès ανήκει στο ἔργο του Γεωργίου Τορνίκη *Λόγος ἐπὶ τῷ θανάτῳ τῆς πορφυρογεννήτου κυρᾶς Ἄννης τῆς καισαρίσσης*³ και ἀποτελεῖ χαρακτηρισμὸ τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, στον οποίο συνδυάζεται και πάλι ἡ λέξη θυμόσοφος με μια ἀναφορά στον λυρικὸν (σ. 275,25-26 Darrouzès): Ἦν γὰρ καὶ θυμόσοφος καὶ κατὰ τὸν λυρικὸν πολλὰ φύσει καὶ εἰδυῖα καὶ ἀνευρίσκουσα. Το ἀντίστοιχο φιλολογικὸ ὑπόμνημα δείχνει με τρόπο ἀκόμη σαφέστερο τον προβληματισμὸ του εκδότη: «25 θυμόσοφος (cf. p. 109 13, ubi citatur lyricus, immo Aristophanes, Nub. 877). 26 Pindarus, Ol. II 94 (ed. Budé l. 154-155): σοφὸς ὁ πολλὰ εἰδὼς φυᾶ». Η φράση «lyricus, immo Aristophanes» δηλώνει την πεποίθηση του Darrouzès ὅτι ο συγγραφέας στο σημεῖο που μας ἀπασχολεῖ (σ. 109,12-13) κάνει ἕνα μνημονικὸ σφάλμα, ἀποδίδοντας σε λυρικὸ ποιητὴ ἕνα ἀριστοφανικὸ χωρίο.

Στην πραγματικότητα ὁμως δεν πρόκειται για σφάλμα. Ο Γεώργιος Τορνίκης τόσο στην επιστολή του προς τον Ἀνδρόνικο Κομνηνὸ ὅσο και

1. Εκδόθηκε ἀπὸ τον J. Darrouzès, *Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et discours*, Paris 1970, αριθ. 4, σσ. 107-111.

2. Ο Darrouzès ἐκδίδει μόνον, ἀλλὰ νομίζω πως ἡ διόρθωση εἶναι ἀπαραίτητη.

3. Περιλαμβάνεται στην ἐκδοση του Darrouzès, ὁ.π., αριθ. 14, σσ. 220-323.

στον λόγο του για την Άννα Κομνηνή κάνει αναφορά στην πινδαρική φράση (Όλυμπιονικοί 2,86[94]) σοφός ό πολλά είδώς φυᾶ, την οποία ο Dargouzes επισημαίνει στο δεύτερο από τα παραπάνω χωρία. Επειδή όμως το επίθετο *θυμόσοφος* χαρακτηρίζει άτομα με ιδιαίτερη ευφυΐα και ευμάθεια⁴, φαίνεται ότι ο Τορνίκης το συνδυάζει με τη συγκεκριμένη πινδαρική ανάμνηση, όπως έκανε και ο σύγχρονός του μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ευστάθιος:

α) *Παρεκβολαί εις τήν Όμήρου Ιλιάδα 173,1-4* (I σ. 265,18-22 van der Valk): *καί αύτη μέν ή κατά σώμα φυή, καθ' ήν εΐρηται και τὸ «φυήν γε μέν οὐ κακός έστιν». έτέρα δέ κατά νοῦν, ὅθεν και εύφυής ό εύ έχων τοιαύτης φυής εις τὸ είδέναι και «σοφός ό πολλά είδώς φυᾶ», ό αντίδιαστελλόμενος, κατά τὸν αύτομαθῆ και θυμόσοφον είπεΐν λυρικόν, τῷ μαθόντι.*

β) *Παρεκβολαί εις τήν Όμήρου Ιλιάδα 678,62-64* (II σ. 451,21-24 van der Valk): *θυμολέων δέ, ώς και έν Όδυσσεΐα, ή ό ψυχικήν προθυμίαν έχων λέοντος ή ό θυμόν άγήνορα έχων κατά λέοντα ή ό μή φύσει λέων, αλλά θυμῷ, τουτέστιν οΐκοθεν και άφ' έαυτοῦ τοιοῦτος, ώς και θυμόσοφος ό μή άλλοθεν αλλά φυᾶ, ὅ έστιν εύφυΐα τῆ κατά' αύτόν, σοφός, Πίνδαρικῶς είπεΐν.*

γ) *Παρεκβολαί εις τήν Όμήρου Όδύσειαν 1404,21-23* (I σ. 39,29-31 Stallbaum): *ὄλωσ γάρ ό ποιητής σοφούς και φιλοσόφους πλάττει τούς άοιδούς, και αύτοδιδάκτους εΐνάι φησι, και ώς είπεΐν θυμόσοφους και, κατά Πίνδαρον, αύτόθεν φυᾶ είδότας.*

Συνεπώς ο Γεώργιος Τορνίκης στο χωρίο που μας απασχολεί χαρακτηρίζει *θυμόσοφον* τον Ανδρόνικο Κομνηνό για να τονίσει την έμφυτη οξύνοιά του, ενώ η έκφραση *παρά τοῦ λυρικοῦ παρωνομασμένον* υποδηλώνει στον λόγιο αναγνώστη την αναφορά στον γνωστό πινδαρικό στίχο.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

4. Βλ. *Appendix proverbiorum* 3,22 (CPG I σ. 420): *Θυμόσοφος: τούς έκ φύσεως όξυμαθεΐς και εύφυεις οὔτως έκάλουν*. Ησύχιος θ 895 Latte: *θυμόσοφος: ό έκ φύσεως εύμαθής, και εύφυής, όξυμαθής, έκ φύσεως σοφός*. Σούδα θ 577 Adler: *θυμόσοφος: εύμαθής, φυσικός, εύφυής. έκ τοῦ ίδίου θυμοῦ σοφός, και οὐκ έκ μαθήσεως. τούς οὔν έκ φύσεως όξυμαθεΐς οὔτως έκάλουν*.

ΟΝΟΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΓΙΑ ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΩΝ ΤΟΚΚΩΝ

Για όποιον μελετά το *Χρονικό των Τοκκο*¹ (*ΧρΤ*), είναι φανερό πως ο πρώτος —και ως σήμερα ο μοναδικός— εκδότης, ο πολύ αξιόλογος μελετητής Giuseppe Schirò (Sch.), δεν πρόσεξε όσο θα ήταν επιθυμητό όλα τα ενδιαφέροντα ονομαστικά στοιχεία του έργου. Το σύντομό μου άρθρο αποσκοπεί στο να βελτιωθούν μερικές ατέλειες που συναντιούνται στην *editio princeps*.

Πρώτα, θα ήθελα ν' ασχοληθώ με την προέλευση του ονόματος ενός γιου του Carlo Tocco, δηλ. του «μικρού ονόματος» *Μενώνος* (στ. 3138. 3141)² ή *Μενοῦνος* (στ. 1949):

Όπως κατάλαβε ήδη ο Sch., ο Κάρολος Α' σε δύο άλλους από τους τέσσερις γιους του έδωσε ονόματα της αρχαίας μυθολογίας, που στο *ΧρΤ* εμφανίζονται υπό εξελληνισμένη μορφή ως *Ερκούλιος* ή *Ερκουλας* και *Τόρνος* ή *Τοῦρνος*³: ορθά ο εκδότης τα επανέφερε στα ιταλικά ως *Ercole* και *Torino*, τύπους που αντιστοιχούν στους λατ. *Hercules* (≡ *Ἡρακλῆς*) και *Turpinus* (ο γνωστός από τον Βιργίλιο βασιλιάς των Ρουτούλων). Το όνομα ενός τρίτου γιου του Καρόλου, όμως, δεν το ταύτισε σωστά: Το *χφ* στο στ. 1955 έχει την αιτ. *Τρο ἰ ἄνων*, με απόσταση δηλ. του *ἰ* από το *Τρο*. Ο Sch. μη λογαριάζοντας την απόσταση αυτή βάζει στο κείμενο έναν τύπο *Τριᾶνον, τον οποίον μεταγράφει στα ιταλικά ως *Triano: όμως τέτοιο όνομα δεν υπάρχει ούτε στα ιταλικά ούτε στα ελληνικά. Οι εκδότες του *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (Βιέννη 1976-96), E. Trapp και H.-V. Beyer, διόρθωσαν σωστά τον τύπο αυτόν σε *Τρωῖᾶνον* (αρ. 29395)⁴, δηλ. στον εξελληνισμένο τύπο του ιταλ. *Troiano* (≡ λατ. *Troianus*). Κι αυτός λοιπόν ο γιος του Καρόλου Τοκκο πήρε όνομα μη χριστιανικό, από την αρχαία μυθολογία.

Τι όμως σημαίνει το *Μενώνος/Μενοῦνος* του τελευταίου γιου; Ο Sch. το απέδωσε στα ιταλικά ως *Menuno, αλλ' αυτό είναι ανύπαρκτο. Οι εκδότες του *PLP* (αρ. 17890) ξεκίνησαν με τη σωστή σκέψη ότι θα υπολανθάνει κι εδώ αρχαίο ελληνικό όνομα και νόμισαν πως πρόκειται για το κλασικό *Μένων*: αυτό όμως έχει το μειονέκτημα ότι δεν ήταν όνομα μεγάλου επικού ήρωα. Πιστεύω λοιπόν ότι η λύση βρέθηκε ήδη κατά τον 15ο αι.

1. G. Schirò (επιμ.), *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di anonimo* [CFHB, vol. X; series Italica 1], Roma 1975.

2. Θα προτιμούσα τη γραφή *Μενόνος*.

3. Τα χωρία στο ευρετήριο της έκδοσης Schirò, σσ. 541, 544· 594, 596.

4. Εφόσον το δημώδες όνομα προέρχεται από τα ιταλικά και είναι τρισύλλαβο, θα μπορούσαμε να το γράψουμε και *Τροϊάνος* ή *Τρογιάνος*. Στο ευρετήριό του ο Sch. γράφει «*Τόκκος, Τροϊάνος*» (σ. 544) και «*Τροϊανός*» (545).

από τον Λαόνικο Χαλκοκονδύλη (II 15/16), ο οποίος ταύτισε και απέδωσε τους δημώδεις ελλ. τύπους με το αρχ. Μέμων, όνομα του περίφημου ήρωα της Ιλιάδας, συμμάχου των Τρώων, γιου της Ηώς και βασιλιά των Αιθιοπών. Στα σύγχρονα ιταλικά το αντίστοιχο με το αρχ. ελλ. όνομα υπάρχει βέβαια με τη μορφή Mèmpone, αλλά το συμφωνικό σύμπλεγμα -mp- είναι πολύ λόγιο στα ιταλικά και η απλή καθομιλουμένη το αφομοιώνει σε -np⁵. Για τα χρόνια γύρω στα 1400 θα περιμέναμε δηλ. ένα ιταλ. *Mèmpone, αλλά άτονο -one υφίσταται τόσο σπάνια ώστε είναι πάρα πολύ πιθανό να εισχώρησε το συχνότατο τονισμένο -óne (κυρίως μεγεθυντικό επίθημα) και σ' αυτό το όνομα. Βλέπουμε λοιπόν ότι, τελικά, ο Κάρολος Α' έδωσε και στους τέσσερις γιους του ονόματα παρμένα από την αρχαία μυθολογία⁶.

Δεύτερον, θέλω να συζητήσω τον γραμματικό ή φωνητικό τύπο 4 τοπωνυμίων:

α) Στον στ. 164β διαβάζουμε: | *έως εις την Ζαβέρδα* —κανένα πρόβλημα, αφού και σήμερα ακόμα υπάρχει ομώνυμο χωριό στην Ακαρνανία (επίσημα Πάλαιρος)⁷. Τι να κάνουμε όμως το | *παράδω εις του Ζαβέρδας* (158β) του χφ; Ο Sch. δέχτηκε την παράξενη «γενική» στο κείμενο, δεν μπορούσε όμως φυσικά στο ευρετήριό του (σ. 551: «*Ζαβέρδα ό, ή*») να της δώσει πειστική ονομαστική. Νομίζω πως δεν πρόκειται πραγματικά για γενική, αλλά ότι πρέπει να συμπληρώσουμε στο τέλος του άρθρου ένα -ς, οπότε θα αποκτήσουμε πάλι μια αιτιατική, αν και πληθυντική αρσενικού γένους, *τούς Ζαβέρδας. φαίνεται λοιπόν ότι στις αρχές του 15ου αι. συνυπήρξαν οι δύο τύποι ή *Ζαβέρδα* (θηλυκό ενικού) και **οί Ζαβέρδαι/ες* (αρσενικό πληθυντικού). Το αρσενικό παραξενεύει βέβαια, αλλά δεν είναι η μοναδική περίπτωση μετάβασης πληθυντικού από το θηλυκό στο αρσ. γένος ή αντίθετα που συναντούμε στα μεσαιωνικά δημώδη και τα νέα ελληνικά: Στο μοναδικό χφ (V)⁸ του ίδιου ΧρΤ βρίσκεται ένα ηπειρώτικο *τούς πλάτες* (στ. 3920) —που άλλωστε πρέπει να το δεχτούμε στο κείμενο—, και θυμίζω το *τηγανίτα* που έγινε θηλυκό μέσω του ασαφούς ως προς το γένος πληθυντικού (*οί*) *τηγανίτες*, αρχικά από τον

5. H. Lausberg, *Romanische Sprachwissenschaft II, Konsonantismus* [Sammlung Göschen, Bd. 250], Berlin 1967, 46 (παράγραφος 418).

6. Ο τύπος *Μενούνος* σώζεται σήμερα, ως επώνυμο, τουλάχιστον στην Πάτρα και την Αρχαδία (ευγενική πληροφορία της κυρίας Μενούνου, γραμματέως της Εταιρείας Νεοελληνιστών του Βελγίου).

7. P. Soustal / J. Koder, *Tabula Imperii Byzantini 3, Nikopolis und Kephallenia*, Wien 1981, 278. Για την ετυμολογία του *Ζαβέρδα* βλ. και M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941 (ανατύπωση Leipzig 1970) 70.

8. Τον Βατικανό ελληνικό κώδικα 1831 (Schirò: V).

ενικό ὁ τηγανίτης. (Τελικό -ς μπροστά από αρκτικό ζ- αφομοιώνεται και χάνεται βέβαια στη γρήγορη συμφορα, βλ. π.χ. το «τη[ς] ζάχαρης». Πρβ. και το πολύ διαδεδομένο στη Β. Ελλάδα τα Σέρρας, από το παλαιό τὰς Σέρρας.)

β) Στον πεζό τίτλο Γ' παρ. 24 (σ. 296), εἰς τὸ βρομοπίδ, το χφ παραλείπει την κατάληξη· ο εκδότης συμπληρώνει το τοπωνύμιο σε *Βρωμοπίδ(α), δεν μας εξηγεί, όμως, τι γραμματικό γένος φαντάζεται γι' αυτό το άπαξ. Πρέπει να πρόκειται για σύνθετο από τα βρομῶ και ἀπίδι· το [a] του τελευταίου μάλλον θα μετατράπηκε σε [o] λόγω των χειλικών [m] και [p] που το περιβάλλουν⁹. Αφού ο τόνος παραδίδεται στο χφ, είναι σχεδόν βέβαιο πως πρέπει να συμπληρωθεί -ι(ν): τὸ *Βρομοπίδ(ι(ν)).

γ) Σε άλλον πεζό τίτλο, Α' παρ. 27 (σ. 244), ο Sch. τονίζει *Κοπρίνα· στο χφ όμως φαίνεται καθαρά ο τόνος της πρώτης συλλαβής, που άλλωστε επιβεβαιώνεται από το ότι το χωριό, για το οποίο πρόκειται, στις μέρες μας λέγεται Κόπρενα (-αίνα, επισήμως Αλυκή, στα ΒΑ του Αμβρακικού)¹⁰. Θα τονίσουμε λοιπόν Κόπρινα.

δ) Στον στ. 2164 γράφει ο Sch.:

᾿ς τὸν Σάλωνα, εἰς τὴν Κόρινθον, | εἰς τὸ Ἄργος καὶ εἰς τ' Ἀνάπλι. Το χφ όμως μας δίνει Ἄλγος· πιστεύω πως αυτόν τον τύπο πρέπει να δεχτούμε στο κείμενο, ακόμα κι αν δεν μαρτυρείται από αλλού, γιατί απλούστατα πρόκειται για υπερορθή «αποκατάσταση» δήθεν παλαιότερου λ αντί νεότερου (δημοτικού) ρ μπροστά από σύμφωνο¹¹. Όπως δεν θα αποκαταστήσουμε στο συχνότατο Ἄλβανίται του κειμένου μας το ετυμολογικά ορθό ρ (Ἀρβανίται), έτσι δεν επιτρέπεται και να αλλάξουμε το —έστω ασυνήθιστο— Ἄλγος του ΧρΤ. (Μία φορά στο χειρόγραφο και το εθωνύμιο Σέρβοι έχει τον τύπο σελβους [στ. 202α] —θα μπορούσαμε να συζητήσουμε την αποδοχή και αυτού του λ στο κείμενο.) Με δύο άλλες απαραίτητες μικροαλλαγές¹² κατά το χφ ο στίχος 2164 θα λάβει την εξής μορφή:

στὸν Σάλωνα, εἰς τὴν Κόρινθο, | εἰς τὸ Ἄργος καὶ εἰς τὸ Ἀνάπλι.

9. Πρβ. περιπτώσεις όπως Δομοκός (Θαυμακός, Ψωμαθιά (Ψα(μ)μαθιά ή τις ποντιακές του τύπου ποπάς (παπάς. Οι εκδότες του TIB 3 (βλ. υποσημ. 7) αποδέχτηκαν τον τύπο Βρομοπίδα, σ. 73. Ο Αθ. Καμπύλης μου υποδεικνύει άλλη δυνατότητα για την προέλευση του [o] της β' συλλαβής: βρομο- + *πίδι (πληθ. τὰ *πίδια (τ' ἀπίδια.

10. Πιθανόν η γεν. τῆς Κοπρίνου (334) να οδήγησε τον εκδότη στον εσφαλμένο τονισμό της αιτ./ονομ. Για την ετυμολογία πρβ. Vasmer (βλ. υποσημ. 7) 154.

11. Βλ. Ν. Ανδριώτη, Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη, 3^η 1995, 305 («ρ», τρίτο και τέταρτο λήμμα).

12. Στον στίχο 2164α θα διαγράψουμε το τελικό -ν του Κόρινθον, περιττή προσθήκη του Sch., και θα επαναφέρουμε το πλήρες άρθρο τὸ του Ἀνάπλι στο β' ημιστίχιο.

Τρίτον θα προσπαθήσω να εξοστρακίσω τρεις «λέξεις-φαντάσματα» (ghost words, Phantomwörter) που υποπτεύομαι ότι υπάρχουν στην έκδοση του ΧρΤ:

α) Το *Ἀκρόμερα* (στ. 46: τὴν Ἄρταν καὶ τὸν Ἀχελῶν | σὺν τὰ τῶν ἀκρομέρων), ένα άπαξ που ο Sch. το παρέλαβε από το χφ στο κείμενό του, φοβούμαι πως οφείλει την ύπαρξή του σε κακή αντιγραφή του *Ξερόμερα*, που τόσο στο ΧρΤ όσο και αλλού σημαίνει την ίδια περιοχή της Ακαρνανίας, η οποία εννοείται και στο χωρίο αυτό, πρβ. π.χ. αμέσως ύστερα στους στ. 55/56α:

ἀφέντευεν τὸν Εὐπακτον, | τὸν Ἀχελῶν ὁμοίως
μὲ ὄλα τὰ Ξερόμερα |

Παλαιογραφικά θα πλησίαζε μάλιστα περισσότερο στο λαθεμένο *Ἀκρόμερα* το *Ξηρόμερα* (με η στην πρώτη συλλαβή), τύπος όμως που δεν βρίσκεται αλλού στο ΧρΤ.

β) το *σερβιῶν* στο: | ἔδιδε τῶν σερβιῶν τῆς (1197β) ο εκδότης το εξέλαβε ως γεν. πληθ. ενός προσηγορικού *σέρβιος, το οποίο ήθελε να παραγάγει από το ιταλ. *serno*, και το μετέφρασε τόσο με το «*serni*» (στο ευρετήριο) όσο και με το «*dipendenti*» (δίπλα στο κείμενο). Όμως, τέτοιο εξελληνισμένο προσηγορικό δεν υπάρχει. Στο χωρίο αυτό γίνεται λόγος για τη *Σερβίδα* «βασίλισσα» Ευδοκία Βαλσιέ που στα Γιάννινα άρπαξε πλούτη και τα χάρισε στο στενό της περιβάλλον, το οποίο αποτελούνταν κυρίως από ομοεθνείς της. Το *σερβιῶν* του χφ, λοιπόν, δεν είναι προσηγορικό, αλλά εθωνύμιο, άπαξ —καθώς φαίνεται— και δεύτερος τύπος του *Σερβῶν*, της περισπώμενης δηλ. παραλλαγής του *Σέρβων*, η οποία ήταν πολύ κοινή στη μεσαιωνική δημῶδη και πρώιμη νεοελληνική γραμματεία¹³. Θα πρέπει δηλ. ο τύπος να γραφεί με κεφαλαίο: *Σερβιῶν*.

γ) Το [τον μορέον] δύο ημιστιχίων της μορφής: | τὸν τόπον τὸν Μοραίοον (στ. 3681β και 3689β) εκλήφθηκε από τον Sch. ως γενική πληθ. ενός εθνικού ονόματος ὁ *Μοραίος, δηλ. ως δεύτερος τύπος του *Μοραϊτῶν* («τῶν *Μοραίων»). Δεδομένου όμως ότι από το τοπωνύμιο *Μορέας*

13. Βλ. G. S. Henrich, «Ένας δωρισμός στα μεσαιωνικά και νέα ελληνικά —οι γενικές πληθυντικού του τύπου (ἐ)κεινῶν / (τῶν) Σερβῶν / (τόσων) χρονῶν», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* [= Πρακτικά της 16ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλ. Σχ. του Α.Π.Θ.] 1995, Θεσσαλονίκη 1996, 10-20, ιδίως 12/13. Στο ΧρΤ άλλωστε μερικές φορές απαντά και ο αντίστοιχος τονισμός *Τουρκῶν*, ο οποίος πρέπει κατά το χφ να αποκατασταθεί και σε δύο πεζούς τίτλους παραγράφων, μετά τους στ. 490 και 3273, όπου ο Sch. «ομαλοποιεί» τονίζοντας *Τούρκων*. Θα δισταζα πάντως να διαγράψω το -ι- του *Σερβιῶν*, γιατί αυτός ο τύπος ενδεχομένως να σχετίζεται με το παλαιότερο *Σέρβλοι* των λόγων βυζαντινῶν χρονογράφων: [Σένλι] μήπως } [Σένλι]}; Ένα τέτοιο σύμπλεγμα «τεσσάρων συμφῶνων» δεν θα ήταν όμως ανεκτό και το [ι] θα εξέπεσε: *Σέρβιοι [Σέννι].

δεν είναι δυνατό να σχηματιστεί εθνικό σε -αῖος, προτείνω να γραφεί και στους δύο στίχους | τὸν τόπον τὸν Μορέον (με ο και ε), να θεωρηθεί δηλ. το Μορέος δεύτερος τύπος του Μορέας. Εναλλαγή των καταλήξεων -ος και -ας στην ενική ονομαστική αρσενικού ουσιαστικού βρίσκουμε στο κείμενό μας και στην περίπτωση του βαφτιστικού Ματθαῖος, που συνήθως έχει, βέβαια, αυτή τη λόγια κοινή μορφή (4 φορές) ή την ηπειρώτικη Μανθαῖος (μόνο στον στ. 2283), μία φορά όμως απαντά και ως Μανθαίας (1490). Πάντως το ότι και η προκείμενη ομόπτωτη σύνταξη ήταν οπωσδήποτε δυνατή στη δημόδη γλώσσα εκείνης της εποχής —δίπλα στη συχνότερη σύνταξη με γενική (τὸν τόπον τοῦ Μορέως)—, το δείχνει η παράλληλη περίπτωση | τὸν πύργον τὸ Συστρούνι (2220β).

Τέταρτον, θα ήθελα, πάντα με βάση το χφ, να εναντιωθώ σε τέσσερις δήθεν «ρομανικούς» τονισμούς του τύπου *Ίτάλια που νόμισε ότι διαπίστωσε ο Sch. στο κείμενό μας.

Υπάρχουν πράγματι τρία ονόματα χωρών σε [-ia/-ja] με λατινογενή τόνο στο ΧρΤ, τα Καλάβριαν (στ. 344), Κατελόνιαν (3589) και Πούλια(ν) (3553.3607). Έχοντας εντοπίσει αυτές τις περιπτώσεις, ο εκδότης προχώρησε στο να αλλάξει σε άλλα 4 ονόματα με το ίδιο επίθημα τον ελληνικό τόνο του χφ «ἐπὶ τὸ ἰταλικώτερον» δημιουργώντας έτσι χωρίς λόγο —όπως ελπίζω να δείξω αμέσως— «τονισμούς-φαντάσματα» (ξεκινώ από τις γραφές του χειρογράφου):

α) Στ. 20α: ἐδιέβηκεν εἰς τὴν Φραγκία ν | τοῦ ρήγα-ν- Ἰταλίας

Εδώ ο Sch. γράφει με δύο αδικαιολόγητες αλλαγές: «ἐδιέβηκε εἰς τὴν *Φράγκιαν |», ενώ σε 5 άλλα χωρία διατηρεί τον μεσαιωνικό ελληνικό τόνο του Φραγκία ή γράφει —προβληματικό και αυτό— Φραγκιά (13.2582.3330.3334.3589). Αν εδώ διαβάσουμε το Φραγκίαν του χφ δισύλλαβο, ο στ. 20 αποτελεί κανονικόν 15σύλλαβο¹⁴. Για το β' ημιστίχιο προτείνω τὸν ἀντί τοῦ.

β) Στ. 710α: καὶ ἰπῆρεν ἀπὸ τὴν Σερβία ν | τὴν ἀδελφὴν τοῦ Μέρξα.

Και εδώ δεν υπάρχει λόγος για τις ακριβώς αντίστοιχες δύο αλλαγές του εκδότη «καὶ ἰπῆρε ἀπὸ τὴν *Σέρβιαν |», ακόμα λιγότερο αφού σε δύο άλλα χωρία ο ίδιος σέβεται το ελληνικό Σερβίαν (1277.2024).

γ) Στ. 1866α: Εἰς τὴν Κεφαλονίαν ἔστειλεν | ... εἶναι η γραφή του χφ, η οποία αποτελεί 10σύλλαβο πρώτο ημιστίχιο. Αλλ' αυτό δεν άρεσε στον εκδότη και το άλλαξε στο 8σύλλαβο ημιστίχιο «Στὴν *Κεφαλόνιαν ἔστειλεν |». Δεδομένου όμως ότι στο κείμενο του ΧρΤ υπάρχουν πραγμα-

14. Ο J. Koder αποδέχτηκε το *Φράγκιαν και θεώρησε 17σύλλαβον το στ. 20: «Die Chronik der Tocco. Zum Metrum und zum Verhältnis zur Chronik von Morea», JÖB 32/3 (1982) 383-391, ειδικά 386.

τικά πολλοί 17σύλλαβοι, ιδίως με 10 συλλαβές στο πρώτο ημιστίχιο, γεγονός ευρύτερο, που έχει τονίσει ο δάσκαλός μου Αθ. Καμπύλης¹⁵, δεν επιτρέπονται τέτοιες αυθαιρεσίες. Το χφ δίνει και εδώ, όπως τόσες άλλες φορές, το σωστό. (Αλλωστε σε 5 χωρία ο Sch. κρατεί τον μεσαιωνικό ελληνικό τονισμό στο ι: 7.25.38.2426 και στον τίτλο Γ' παρ. 15.)

δ) Στ. 3331β: *ἐκεῖνος ὅπου ἔφριξε | Ἴταλίαν καὶ Ρώμην*

Κι εδώ η δῆθεν διόρθωση του εκδότη: «|*Ἴτάλιαν καὶ Ρώμην» δεν δικαιολογείται, γιατί στο ΧρΤ υφίστανται περιπτώσεις «αναπαιστικής» αρχής του δευτέρου ημιστιχίου, πράγμα που σημείωσε ήδη ο Joh. Koder¹⁶. (Και όπως είδαμε στο σημείο 4α, το Ἴταλίας στο τέλος του στ. 20 δεν το πείραξε ο Sch.).

Πέμπτον, θα δούμε ότι το χφ δεν δηλώνει πάντα εκεί που πρέπει ουρανική προφορά των λ και ν. Σε μία περίπτωση το κατάλαβε και ο εκδότης και διόρθωσε πολύ σωστά το κείμενο, στ. 1424 Sch.:

Ἐπίστευσαν ᾽ς τὰ Ἰωάννινα | εἶναι ἄρβανιτζέλια¹⁷

(το υποκοριστικό εθωνύμιο καλύτερα με κεφαλαίο), ενώ το V έχει *ἄρβανιτζέλα*. Υπάρχουν όμως και οι ανάλογες περιπτώσεις τριών άλλων ονομάτων που προφανώς διέφυγαν την προσοχή του Sch.:

α) Στον στ. 1073 το χφ έχει το ορθό *Γαλιᾶσος* (τρισύλλαβο), ιδιωματική προφορά του Galeazzo ή Galeasso, και ο εκδ. τυπώνει *Γαλιᾶσος*, αλλά σε δύο άλλα χωρία το V δίνει *Γαλάσον* (στ. 161) και *Γαλάσιον* (1060): κατά τη γνώμη μου δεν χωράει αμφιβολία ότι και στα τρία χωρία πρέπει να γράψουμε *Γαλιᾶσος/ν*. (Και το αλός του V 1075 δεν πρέπει, ακολουθώντας τον Sch., να διορθωθεί σε ἄλλον παρά σε ἄλλιῶς.) Παρόμοιες περιπτώσεις, στις οποίες προφανώς δεν εκφράζεται η ουρανική προφορά του ν, βρίσκω δύο ανάμεσα σε κύρια ονόματα:

β) Στον στ. 1369 το V δίνει *τοὺς κεφαληνοὺς* και ο Sch. τυπώνει *τοὺς Κεφαλληνούς*, αλλά τέτοιος τύπος για το «Κεφαλονίτες» δεν υφίσταται, όσο ξέρω. Υπαρκτός πάντως σήμερα τύπος είναι το *Κεφαλληνιός* — αυτό πρέπει να περιμένουμε κι εδώ. (Παρόμοια περίπτωση φαίνεται και το *οἱ γονοί σου* του χφ στον στ. 2713 που δεν το αλλάζει ο Sch., αν και εννοείται μάλλον *γονοί* — και το *γονεῖς* όμως δεν αποκλείεται.)

γ) Στον στ. 2150, όπου το χφ έχει *τῆς Μαντένας*, ο Sch. δέχεται αυτή τη γραφή, ενώ στον στ. 3524 βλέπουμε το σωστό *τὴν Μαντένιαν* | (V και

15. A. Kambylis, «Textkritik und Metrik. Überlegungen zu ihrem Verhältnis zueinander», BZ 88/1 (1995) 38-67, ιδίως 49-52 για το ΧρΤ.

16. JÖB 32/3, όπως στην υποσημείωση 14, σ. 387 («Typ γ»).

17. Στο ευρετήριο όμως, σ. 532, ο εκδότης γράφει πάλι Ἄρβανιτζέλα. Ενδιαφέρων ο σχηματισμός με το διπλό επίθημα -ίτζι(ν) + -έλι(ν).

Sch.), με τετρασύλλαβο εδώ το τοπωνύμιο. Να γραφεί λοιπόν και στο πρώτο χωρίο *Μαντένειας*. (Δεν πρόκειται για την αρχαία *Μαντίνεια* της Αρκαδίας, αλλά για τη νεότερη στα ΝΑ της Καλαμάτας¹⁸. Παράξενο είναι, βέβαια, το τονισμένο [ε] αντί [i]: μήπως στην πραγματικότητα το όνομα του νεότερου χωριού σχετίζεται με το γυν. όνομα [Δια]μαντένια;)

Έκτο και τελευταίο: Όπως είναι πολύ γνωστό, στα ελληνικά υπάρχουν δύο είδη σύνθεσης, η «γνήσια» και η λεγόμενη «καταχρηστική»¹⁹ ή, καλύτερα, «χαλαρή» σύνθεση. Στο δεύτερο είδος ανήκει και ο τύπος *Μάρκο-Μπότσαρης*, που συνδυάζει βαφτιστικό και επώνυμο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι αυτός ο τύπος εμφανίζεται συχνά ήδη κατά τις αρχές του 15ου αι. στο ΧρΤ. Ο εκδότης του όμως ορθογραφικά, δηλ. με τη βοήθεια του ενωτικού, σημειώνει το φαινόμενο αυτό μόνο στις παρόμοιες περιπτώσεις *Γιοσού-μπεκη(ν)* (στ. 434, τίτλ. Α' παράγρ. 31 και 33), *Μωσή-μπεκη(ς)* (στ. 1917.2375) και *Χαμιζά-μπεκη* (στ. 3248) (οσμαν. Yusuf Beğ, Musa Beğ (× Μω[υ]σής) και Hamza Beğ, όπου πρόκειται βέβαια για συνδυασμό «μικρών» ονομάτων και τίτλου. Σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα ο Sch. συμπληρώνει στο τέλος του πρώτου συνθετικού ένα -ς (ονομαστικής) ή -ν (αιτιατικής), χωρίς λόγο. Προτείνω να εφαρμοστεί η αρχή της χαλαρής σύνθεσης σε όλα τα χωρία όπου γίνεται σαφές ότι πρόκειται γι' αυτό το φαινόμενο, δηλ. και στις επόμενες εφτά περιπτώσεις συνδυασμού βαφτιστικών και επωνύμων:

α) όχι | *Δήμο(υ) Μπούα του Άλβανίτου* (Sch.) 2288β, αλλά | *Δήμο-Μπούα του Άλβανίτου* (V: *δήμω Μπ.*), 9σύλλ. β' ημιστίχο·

β) όχι *Ό Σγούρο(ς) Μπούας ως γλύτωσε* | (Sch.) 1113α, αλλά κατά το χφ *Ό Σγούρου-Μπούας ως έγλύτωσε* |· πρόκειται για α' ημιστίχο 10σύλλαβο²⁰, και το άτονο [u] του V υπάρχει λόγω βόρειου φωνηεντισμού·

γ) όχι *Νικολαφράγκον* (Sch.) 1759, αλλά κατά το χφ *Νικολοφράγκον* («γνήσια» σύνθεση), δίπλα σ' αυτό όμως και *ό Νικόλα-Φράγκος* 2152·

δ) όχι *ό Παῦλο(ς) Σπάτας* 468 | *τόν Παῦλο(ν) Σπάταν* 484 (Sch.), αλλά *ό Παῦλο-Σπάτας* | *τόν Παῦλο-Σπάταν* (V: και τις δύο φορές *Παυλω Σπ.*)·

ε) όχι *όνομα Γκίνη(ς) Σπάτας* (Sch.) 790β, αλλά κατά το χφ (*Γκίνη Σπ.*) *όνομα Γκίνη-Σπάτας* (παρόμοιες περιπτώσεις: 797.804.812)·

στ) *μέ τόν Γιαγούπη-Σπάταν* 2272β (στην έκδοση λείπει μόνο το ενωτικό)·

18. A. Bon, *La Morée Franque*, Paris 1969, I 429-437 υποσημ. 7, και II εικ. 4.

19. Βλ., π.χ., *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*, Αθήνα 1941 (ανατ. Θεσσαλονίκη 1996), παράγρ. 405. Για τη χρήση του ενωτικού πρβ. στο ίδιο, παράγρ. 106.

20. Βλ. A. Kambylis, «Textkritik und Metrik» (παραπάνω, υποσημ. 15) 51.

ζ) με τὸν Μουρίκη-Σπάταν τίτλ. Γ' παράγρ. 4 (παρομοίως Γ' παράγρ. 5 και 6· στην έκδοση λείπουν μόνο τα ενωτικά).

Ελπίζω με τη μικρή αυτή συμβολή στην αποκατάσταση του κειμένου του Χρονικού των Τόκκων²¹ να βελτιώνονται καμιά εικοσαριά ονόματα τόπων και προσώπων.

Πανεπιστήμιο Λιψίας

GÜNTHER S. HENRICH

ΤΑ ΜΑΡΜΑΡΙΝΑ ΘΥΡΩΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ*

Στη βόρεια πλευρά της ευρύχωρης νέας αυλής του συγκροτήματος της Μονής Ξενοφώντος και αρκετά μέτρα βόρεια του παλαιού καθολικού, βρίσκεται το νέο, η ανέγερση του οποίου άρχισε το 1819 και τελείωσε το 1837¹, με διακοπή των εργασιών κατά την περίοδο της Επανάστασης. Είναι το μεγαλύτερο καθολικό στο Άγιον Όρος² και τυπολογικά ακολουθεί τον παραδοσιακό αθωνικό τύπο. Μορφολογικά όμως παρουσιάζει τα στοιχεία εκείνα που χαρακτηρίζουν όσα μεταβυζαντινά αγιορείτικα καθολικά χτίστηκαν την περίοδο από τα μέσα του 18ου αι. ως τα χρόνια της Επανάστασης, την εποχή της μεγάλης οικοδομικής έξαρσης στο Άγιον Όρος³.

21. Οι τέσσερις πρώτες περιπτώσεις του άρθρου αυτού αποτέλεσαν το αντικείμενο μικρής ανακοίνωσής μου στις 22 Αυγούστου 1996 στο ΙΘ' Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο, της Κοπεγχάγης. Βλ. στα Πρακτικά του, *Byzantium. Identity, Image, Influence*, Copenhagen 1996, «Abstracts of Communications», αρ. 7328.

* Τα θυρώματα που παρουσιάζονται στη μελέτη αυτή αποτελούν μικρό τμήμα του συνόλου των μεταβυζαντινών λιθναγλύφων στις μονές του Αγίου Όρους, που μελετώ στα πλαίσια της διδακτορικής μου διατριβής. Η διαμόρφωση της μικρής αυτής εργασίας οφείλει πολλά στους καθηγητές μου κ.κ. Ν. Νικονάνο και Γ. Καραδέδο, τους οποίους ευχαριστώ θερμά για την πρόθυμη βοήθειά τους, καθώς και τις πολύτιμες συμβουλές και υποδείξεις τους. Οφείλω επίσης να ευχαριστήσω την κ. Α. Γουλάκη-Βουτυρά, καθώς και τον κ. Ι. Παπάγγελο για τις παρατηρήσεις τους πάνω στο θέμα.

1. Γ. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, 1953, σ. 622. Η. Brockhaus, *Die Kunst in den Athos-Klosterm*, Leipzig 1924, σ. 246.

2. Π. Μυλωνάς, «Η αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους», *Ν. Εστία* τ. 875. *Αφιέρωμα στο Άγιον Όρος*, (Χριστούγεννα 1963) 189-207.

3. Μ. Πολυβίου, «Η αρχιτεκτονική των μεταβυζαντινών αγιορείτικων καθολικών». *Πολιτιστική κληρονομιά και αρχιτεκτονική παράδοση στη Χαλκιδική και το Άγιον Όρος*. Πρακτικά του 3ου Διεθνούς Συμποσίου, Ουρανούπολη 1990, σσ. 113-117.

Τα θυρώματα

α. Τυπολογική προσέγγιση

Από τα επιμέρους μορφολογικά στοιχεία του καθολικού, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα επτά μαρμάρινα θυρώματά του, στα οποία αναφέρεται η έρευνά μας. Είναι κατασκευασμένα από λευκό μάρμαρο καλής ποιότητας και χωρίζονται σε δύο ομάδες⁴. Στην πρώτη ομάδα ανήκουν τα θυρώματα των πλαγίων εισόδων του εξωνάρθηκα (εικ. 1, 2) και της λιτής (εικ. 3, 4), καθώς και το θύρωμα της νότιας εξωτερικής πλευράς (εικ. 5), που φέρουν τα χαρακτηριστικά κοιλόκυρτα υπέρθυρα. Στη δεύτερη ομάδα ανήκουν τα θυρώματα των δύο κεντρικών εισόδων του εξωνάρθηκα (εικ. 6) και της λιτής (εικ. 7): είναι τοξωτά, έχουν ιδιαίτερα επιμελημένη όψη και φέρουν εξαιρετικό λιθανάγλυφο διάκοσμο.

β. Κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά

Στα θυρώματα της πρώτης ομάδας οι μονολιθικές παραστάδες, που πατούν απευθείας στο μαρμάρινο κατώφλι, στηρίζουν το μονολιθικό επίση υπέρθυρο, το οποίο στο κάτω τμήμα διαμορφώνεται κοιλόκυρτο: το κεντρικό ημικυκλικό άνοιγμα πλαισιώνουν δεξιά και αριστερά μικρότερα τόξα διπλής καμπυλότητας, τα οποία έχουν συμμετρικές θλάσεις, τόσο μεταξύ τους, όσο και στο σημείο ένωσής τους με το ημικυκλικό άνοιγμα.

Τα θυρώματα περιτρέχονται από ταινία κοιλόκυρτης διατομής, η οποία στο υπέρθυρο ακολουθεί τη μορφή του ανοίγματος και ταυτόχρονα δημιουργεί στο μέτωπό του δύο επίπεδα, ένα ψηλότερο και ένα χαμηλότερο, πάνω και κάτω από την ταινία αντίστοιχα.

Ο ανάγλυφος διάκοσμος είναι πολύ λιτός και περιορίζεται πάνω από το κεντρικό ημικυκλικό άνοιγμα, στο κέντρο του χαμηλότερου επιπέδου του υπερθύρου, με χαρακτηριστικά θέματα, όπως το χέρι που κρατά σταυρό (στα πλάγια θυρώματα στο εσωτερικό του καθολικού) και χερουβείμ (στο νότιο εξωτερικό θύρωμα). Αξιοσημείωτη είναι η χρήση χρώματος που τονίζει τον ανάγλυφο διάκοσμο, με εξαίρεση τα πλάγια θυρώματα του εξωνάρθηκα.

Τα θυρώματα επιστέφουν μαρμάρινα γείσα, κοιλόκυρτης διατομής, με λοξότμητες τις πλάγιες στενές πλευρές τους, συμφυή με το υπέρθυρο.

Η μορφή των θυρωμάτων της δεύτερης ομάδας είναι πολύ πιο σύνθετη. Το άνοιγμα ορίζεται από δύο πλατιές παραστάδες των οποίων το μέτωπο διαμορφώνεται σε κλιμακωτά επίπεδα, διατομής επίπεδης και κοιλόκυρτης, με μικρές διαφοροποιήσεις στο κάθε θύρωμα. Την ίδια δια-

4. Ο διαχωρισμός έγινε με βάση τα κοινά τυπολογικά, μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία που παρατηρούνται στα θυρώματα της κάθε ομάδας.

Εικ. 1. Δεξί θύρωμα εξωνάρθηκα

Εικ. 2. Αριστερό θύρωμα εξωνάρθηκα

Εικ. 3. Δεξί θύρωμα λιτής

Εικ. 4. Αριστερό θύρωμα λιτής

Εικ. 5. Θύρωμα νότιας εξωτ. πλευράς

Εικ. 6. Κεντρικό θύρωμα εξωνάρθηκα

Εικ. 7. Κεντρικό θύρωμα λιτής

μόρφωση σε κλιμακωτά επίπεδα, έχουν και τα μέτωπα των επικράνων και των βάσεων των παραστάδων. Τα επίκρανα στο μεγαλύτερο τμήμα τους αποτελούνται από επάλληλα οριζόντια τμήματα επίπεδης και κοιλόκυρτης διατομής, ενώ στο τμήμα της εξωτερικής τους πλευράς διαμορφώνονται σε μικρά κιονόκρανα σύνθετου ρυθμού (κορινθιακού και ιωνικού). Οι βάσεις των παραστάδων, που πατούν σε μαρμάρινο κατώφλι, διαμορφώνονται κι αυτές από επάλληλα οριζόντια τμήματα επίπεδης και κοιλόκυρτης διατομής.

Στα επίκρανα των παραστάδων πατάει μαρμάρινη πλάκα, η κάτω πλευρά της οποίας διαμορφώνεται σε τοξωτό υπέρθυρο, με κλιμακωτή διαμόρφωση του μετώπου, διατομής όμοιας με τη διατομή του μετώπου των παραστάδων στις οποίες αντιστοιχεί. Τις πλευρές της πλάκας δεξιά και αριστερά ορίζουν δύο μικρές ανάγλυφες ψευδοπαραστάδες με κορινθιάζοντα επίκρανα και βάσεις που φέρουν ανάγλυφα ρομβοειδή μοτίβα. Πάνω σ' αυτές στηρίζεται συμφυές γείσο κοιλόκυρτης διατομής, το οποίο εξέχει πάνω από τα επίκρανα.

Ενδιαφέρων λιθανάγλυφος διάκοσμος υπάρχει στην υπόλοιπη επιφάνεια της μαρμάρινης πλάκας, διαφορετικός σε κάθε θύρωμα. Στο θύρωμα του εξωνάρθηκα δεξιά και αριστερά ενός μικρού μεταλλίου που βρίσκεται στο κέντρο, αναπτύσσονται μπαρόκ θέματα από έλικες και φύλλα άκανθας, που συμπλέκονται μεταξύ τους, δημιουργώντας μια συμμετρική σύνθεση. Στις γωνίες εικονίζονται έφιπποι στρατιωτικοί άγιοι: δεξιά ο άγιος Γεώργιος και αριστερά ο άγιος Δημήτριος. Η στάση των μορφών και πολύ περισσότερο οι πτυχωσεις των ιματίων τους χαρακτηρίζονται από την κίνηση και τη ζωντάνια του μπαρόκ. Οι μικροί τριγωνικοί χώροι κάτω από τις παραστάσεις των ερίππων αγίων γεμίζουν με άνθη. Στο κέντρο του τοξωτού υπερθύρου, το οποίο διαμορφώνεται στο κάτω τμήμα της πλάκας, εικονίζεται σταυρός, από τη βάση του οποίου εκφύονται άνθη. Τον σταυρό στέφουν δύο άγγελοι, που βρίσκονται πάνω σε κέρατα Αμαλθείας. Ο σταυρός, τα άνθη, το στέμμα και τα φτερά των αγγέλων τονίζονται με τη χρήση χρώματος.

Διαφορετική αλλά παρόμοιας αντίληψης είναι και η σύνθεση του αναγλύφου διακόσμου στο μέτωπο του θυρώματος της λιτής. Στη στενή επιφάνεια στο κέντρο εικονίζεται ειλητάριο ανάμεσα από δύο χερουβείμ, ενώ τον υπόλοιπο χώρο γεμίζουν ζωηρά θέματα μπαρόκ από συστρεφόμενες έλικες και φύλλα άκανθας, καθώς και σκαφτά τριμερή φύλλα. Στο κέντρο του τοξωτού υπερθύρου υπάρχει η μορφή του Χριστού που ευλογεί περιβαλλόμενος από τα συνήθη καμπύλα ελικοειδή θέματα.

Την αρχιτεκτονική σύνθεση των θυρωμάτων ολοκληρώνει ενδιαφέρουσα επίστεψη, πάνω ακριβώς από το γείσο. Η μορφή και ο διάκοσμος

των επιστέψεων αυτών διαφέρει στο κάθε θύρωμα, διαφοροποιώντας έτσι ως ένα βαθμό τη γενική μορφολογία τους.

Στο θύρωμα του εξωνάρθηκα έχει σχήμα μικρότερο από ημικύκλιο⁵ και το ενδιαφέρον εντοπίζεται στον εξαιρετικό ανάγλυφο διάκοσμο. Το κέντρο καταλαμβάνει ωσειδές μετάλλιο με ανάγλυφη τη μορφή του αγίου Γεωργίου. Η υπόλοιπη επιφάνεια είναι διάτρητη και καταλαμβάνεται από πολύπλοκο φυτικό διάκοσμο. Από τη βάση του μεταλλίου εκφύονται δεξιά και αριστερά του τέσσερις κεντρικοί βλαστοί που αναπτύσσονται ανά δύο συμμετρικά. Το ένα ζευγάρι πλαισιώνει το μέταλλιο περιμετρικά, ενώ στις άκρες των βλαστών στην κορυφή του μεταλλίου υπάρχουν δύο άγγελοι που κρατούν ειλητάρια με το ένα χέρι και στεφάνι με το άλλο, πάνω από τη μορφή του αγίου Γεωργίου. Το άλλο ζευγάρι βλαστών διακλαδίζεται σε καμπύλες έλικες, οι οποίες με τη σειρά τους συστρέφονται και διακλαδίζονται σε μικρότερες, εκφύοντας άνθη και φύλλα άκανθας, ενώ από ορισμένα σημεία των ελίκων κρέμονται κατακόρυφα αλυσίδες, που προσδίδουν κομψότητα στο όλο σύνολο⁶.

Η πλάκα που επιστέφει το θύρωμα της λιτής είναι ορθογωνίου σχήματος και το μέτωπό της φέρει ανάγλυφο διάκοσμο. Τις δύο στενές πλευρές ορίζουν ανάγλυφες έλικες με ανθέμιο στο κέντρο, που συστρέφονται ανά δύο προς αντίθετη κατεύθυνση, υποδηλώνοντας μικρές ψευδοπαραστάδες. Στο κέντρο του μετώπου υπάρχει η παράσταση του Αγίου Μανδηλίου δεμένο από τα δύο άκρα του με περίτεχνους φιόγκους και καμπυλόγραμμες τις παρυφές του. Εκατέρωθεν του Αγίου Μανδηλίου εικονίζονται μανουάλια με τρία κεριά το καθένα. Ακολουθούν οι μορφές του αγίου Γεωργίου δεξιά και του αγίου Δημητρίου αριστερά, που αποδίδονται με τα ίδια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά. Στα άκρα του μετώπου σε επαφή με τις έλικες που υποδηλώνουν τις μικρές ψευδοπαραστάδες, συναντούμε τα συνηθισμένα πάλι θέματα των καμπύλων ελίκων με ανθεμωτό φύλλο στο κέντρο, από το οποίο κρέμονται αλυσίδες⁷ που καμπυλώνουν, δένονται σε κάποιο σημείο και συνεχίζουν κατακόρυφες προς τα κάτω. Την ορθογώνια πλάκα επιστέφει συμφυές γείσο κοιλόκυρτης διατομής που εξέχει πάνω από τις ψευδοπαραστάδες.

Η χρήση χρώματος πρέπει να σημειωθεί ιδιαίτερα στο θύρωμα της λιτής, αφού μέσα από αυτό τονίζεται και αναδεικνύεται ένα μεγάλο τμήμα

5. Παρόμοιο σχήμα έχουν οι μαρμάρινοι τθηνακοί φεγγίτες, Α. Φλωράκης, *Η λαϊκή λιθογλυπτική της Τήνου*, 1980, ειχ. 71-169 σποραδικά.

6. Παρόμοιες αλυσίδες υπάρχουν σε θωράκια της φιάλης της Μονής Κουτλουμουσίου (1817) και σε εντοιχισμένες πλάκες στο καθολικό της Μονής Αγίου Παύλου (1839-1844).

7. Μορφολογικά παρόμοιες με αυτές του διάτρητου διακόσμου της επίστεψης στο θύρωμα του εξωνάρθηκα.

του αναγλύφου διακόσμου, καθώς και τμήμα των επικράνων και των βάσεων των παραστάδων και των ψευδοπαραστάδων του επιστυλίου.

Οι πληροφορίες του Ξενοφωντινού κώδικα 262 για τα θυρώματα και η ένταξή τους στο καλλιτεχνικό πλαίσιο της εποχής

Σύμφωνα με τον κώδικα 262 που φυλάσσεται στο αρχείο της Μονής⁸, *Αί ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ θύραι ἐγένοντο ἐν Κων/πόλει καθ' Ὀκτώβριον 11ῃ τοῦ 1833 παρὰ Χριστάκη Ἀγμαντσιάπαση διὰ γρόσια 2600.*

Η παραγγελία, επομένως, των θυρωμάτων γίνεται κατά τη δεύτερη φάση των εργασιών οικοδόμησης του καθολικού μετά τη λήξη της Επανάστασης και την αποχώρηση των Τούρκων από το Άγιον Όρος το 1830⁹, όταν ηγούμενος της Μονής ήταν ο ιερομόναχος Νικηφόρος. Τα θυρώματα θα πρέπει να τοποθετήθηκαν στο καθολικό σε σύντομο χρονικό διάστημα, ίσως στις αρχές του επόμενου έτους.

Οι πληροφορίες του κώδικα αποκτούν μεγαλύτερη αξία, γιατί πέρα από το έτος κατασκευής, την οικονομική τους αξία και το όνομα του κατασκευαστή των θυρωμάτων, προσδιορίζεται σαφέστατα η προέλευσή τους και μάλιστα από έναν τόπο, όπως η Κωνσταντινούπολη, για την οποία τα στοιχεία που έχουμε για την παραγωγή της τέχνης αυτή την περίοδο εκεί είναι ελλιπή, λόγω της έλλειψης συνθετικών μελετών¹⁰. Επομένως η μορφολογική ανάλυση και μελέτη των εν λόγω θυρωμάτων, με οδηγό τις πληροφορίες αυτές, δείχνει μια έστω και μερική εικόνα του επιπέδου της τέχνης στην Κωνσταντινούπολη κατά το πρώτο μισό του 19ου αι.

Η προσεγμένη κατασκευή, τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά και το θεματολόγιο του αναγλύφου διακόσμου, κυρίως των κεντρικών θυρωμάτων, προδίδουν την καλή γνώση τόσο του ίδιου του υλικού, όσο και των δυνατοτήτων που αυτό προσφέρει στον καλλιτέχνη.

Ο τύπος των θυρωμάτων με κοιλόκυρτο υπέρθυρο είναι συνηθισμένος

8. Ο κώδικας είναι αδημοσίετος. Θερμές ευχαριστίες χρωστώ στους γέροντες της Μονής Θεωνά και Παΐσιο Ξενοφωντινό, για την υπόδειξή του. Πιθανότατα η άγνοια της ύπαρξης του κώδικα οδήγησε τον κ. Α. Φλωράκη στην απόδοση των δύο κεντρικών θυρωμάτων του εξωνάρθηκα και της λιτής σε τμημακό εργαστήριο, τη δραστηριότητα του οποίου τοποθετεί στα 1819-1820. Α. Φλωράκης, «Νεοελληνική γλυπτική του Αγίου Όρους», *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 249.

9. Ι. Μαμαλάκης, *Το Άγιον Όρος (Άθως) διά μέσου των αιώνων*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 437.

10. Οι γνώσεις μας είναι περισσότερες στον τομέα της αρχιτεκτονικής. Ενδεικτικά βλ. G. Goodwin, *A history of Ottoman Architecture*, Λονδίνο 1971, σσ. 381-427, όπου και βιβλιογραφία.

στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική τόσο του Αγίου Όρους¹¹, όσο και άλλων περιοχών της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας, όπως δείχνουν τα δημοσιευμένα παραδείγματα κυρίως από τη Δυτική Θεσσαλία¹², τη Δυτική Μακεδονία¹³, το Πήλιο¹⁴ και τη Χίο¹⁵. Το κοιλόκυρτο σχήμα που προέρχεται από οθωμανικά πρότυπα¹⁶, πέρασε στην τέχνη των βαλκανικών λαών και έγινε αναπόσπαστο στοιχείο του καλλιτεχνικού ύφους από τα μέσα του 18ου αι. και μετά, όχι μόνο στα θυρώματα, αλλά και σε αψιδώματα, σε επιστέφεις κογχών¹⁷, σε ανάγλυφα¹⁸, καθώς και στην ξυλόγλυπτική¹⁹.

Είναι λοιπόν λογικό, ένας τόσο κοινός τύπος θυρωμάτων να μη λείπει από την παραγωγή των εργαστηρίων της Κωνσταντινούπολης και το γεγονός ότι τέτοιου τύπου θυρώματα κατασκευάζονται εκεί —όπως δείχνουν τα συγκεκριμένα παραδείγματα— για παραγγελίες έξω από αυτή, δείχνει ότι ο τύπος είναι αρκετά δημοφιλής και κατά το πρώτο μισό του 19ου αι. Ανάλογη παραγγελία θυρωμάτων για αγιορείτικο καθολικό έχει διαπιστωθεί και μερικές δεκαετίες νωρίτερα, όταν ο Καισάριος Δαπόντες κατά την περίοδο της ζητείας του στην Κωνσταντινούπολη, μεταξύ των ετών 1760-1764, ζήτησε να κατασκευαστούν τρία θυρώματα για το κα-

11. Χαρακτηριστικά είναι τα θυρώματα του καθολικού της Μονής Ξηροποτάμου, βλ. παρακάτω σημ. 20. Κοιλόκυρτα θυρώματα εντοπίζονται και σε άλλες μονές του Αγίου Όρους, όπως στο καθολικό της Μονής Γρηγορίου (1768), της Μονής Αγίου Παντελεήμονος (1812-1821), στην τράπεζα της Μονής Αγίου Παύλου (1820).

12. Α. Πετρονάτης, «Λιθανάγλυφα θυρώματα Δυτικής Θεσσαλίας με νεοκλασικές επιδράσεις», *Ανθρωπολογικά* 3 (1982) 41-64.

13. Β. Νικήτα-Σκαρτάδου, «Το μοναστήρι της Μπουνάσιας και τα λιθανάγλύφά του», *Μακεδονικά* 17 (1977) 220-226, εικ. 4.

14. Κ. Μακρής, *Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου*, Αθήνα 1976, σ. 126. Π. Ζώρα, «Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής λαϊκής γλυπτικής», *Ζυγός* (Μάιος 1966), εικ. 20.

15. Α. Στεφάνου, *Δείγματα νεοελληνικής τέχνης*, Α., *Γλυπτά*, Χίος 1972, πίν. 40 β, γ. Α. Smith, *The Architecture of Chios*, Λονδίνο 1962, πίν. 61. 3, 142. 1, 181, 183. 1, 184. 4, 5.

16. Β. Unsal, *Turkish Islamic Architecture*, Λονδίνο 1959, σ. 84. Μ. Πολυβίου, *Το καθολικό της Μονής Ξηροποτάμου* (αδημοσίευτη διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1993, σ. 113. Χ. Μπούρας, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα μετά την Άλωση», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 3 (1969) 168.

17. Πολυβίου, *Το καθολικό*, ό.π., σ. 113.

18. Στον χώρο της ηπειρωτικής Ελλάδας αντιπροσωπευτικά παραδείγματα προέρχονται από το Πήλιο, Μακρής, ό.π., σ. 133, Ζώρα, ό.π., εικ. 11, από τη Μακεδονία, Νικήτα-Σκαρτάδου, ό.π., εικ. 9, 10, 13, ενώ πληθώρα παραδειγμάτων έχουμε στα νησιά των Κυκλάδων, Φλωράκης, *Η λαϊκή*, εικ. 193, 194, 201, 202, 204, Στεφάνου, ό.π., πίν. 27 γ, Μ. Καραγάτση, «Κτητορικές πλάκες της Ανδρου», *Ανδριακά Χρονικά* 27 (1996), εικ. 9, 12, 13, 14, 19, 22, 25, 27α. Επίσης κοιλόκυρτες πλαισιώσεις απαντούν και σε θωράκια μπαρόκ τέμπλων στις Κυκλάδες, βλ. Α. Γουλάκη-Βουτυρά, Γ. Καραδέδος, Γ. Λάββας, *Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική στις Κυκλάδες από τον 16ο ως τον 20ο αι.*, 1996, σχ. 12, 16, 18.

19. Κ. Μακρής, *Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα*, 1982, σσ. 7, 13, 15. Νικήτα-Σκαρτάδου, ό.π., 221, εικ. 6.

θολικό της Μονής Ξηροποτάμου, μεταξύ των οποίων τα δύο, όπως διαπιστώνουμε, κατασκευάστηκαν με κοιλόκυρτο υπέρθυρο²⁰.

Ο λιτός ανάγλυφος διάκοσμος των θυρωμάτων με θέματα προερχόμενα από τη βυζαντινή παράδοση, δείχνουν ότι αυτή είναι καλά ριζωμένη στο συγκεκριμένο εργαστήριο. Άλλωστε, όπως φαίνεται και από το όνομα του κατασκευαστή, ο ίδιος ήταν Έλληνας.

Όσον αφορά τα κεντρικά θυρώματα του εξωνάρθηκα και της λιτής, η αρχιτεκτονικά διαμορφωμένη τους όψη, καθώς και τα ενδιαφέροντα μορφολογικά τους στοιχεία, δείχνουν ένα υψηλό επίπεδο καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Το γενικό στήσιμο και η μορφή των θυρωμάτων, με τις πλατιές παραστάδες που πατούν σε βάσεις και φέρουν επίκρανα, το ορθογωνικό τους σχήμα και η επίστεψή τους (έστω κι αν αυτή παρουσιάζει τις διαφοροποιήσεις που είδαμε), αντανακλά το πνεύμα του νεοκλασικισμού, που επιφέρει σταδιακά ουσιώδεις αλλαγές στην καλλιτεχνική έκφραση από την εποχή αυτή (γύρω στο 1830) και μετά. Ωστόσο, επιμέρους μορφολογικά στοιχεία, όπως οι κοιλόκυρτης διατομής βάσεις των παραστάδων²¹, το παρόμοιας διατομής τοξωτό υπέρθυρο, αλλά κυρίως ο έντονος μπαρόκ διάκοσμος, (μετάλλια με φυτικό πλοχμό, έλικες, άκανθες, άνθη, αλυσίδες κ.τ.λ.) καθώς και θέματα από τη βυζαντινή παράδοση (Χριστός που ευλογεί, Άγιο Μανδήλιο, στρατιωτικοί άγιοι, άγγελοι κ.τ.λ.), με έντονη τη σφραγίδα του μπαρόκ στον τρόπο απόδοσής τους, πιστοποιούν την επιβίωση ενός ρυθμού, που χαρακτηρίζει το ευρύτερο καλλιτεχνικό φάσμα από τα μέσα του 18ου αι. ως την εμφάνιση του νεοκλασικισμού.

Η εποχή της κατασκευής των Ξενοφωντινών θυρωμάτων συμπίπτει ακριβώς με το μεταίχμιο της μετάβασης προς τον νεοκλασικισμό, ενώ είναι ακόμη εμφανή τα κατάλοιπα του μπαρόκ στο γενικό καλλιτεχνικό ύφος. Άλλωστε οι συμβατικές τομές των περιόδων, δε σημαίνουν αυτόματα και ριζικές αλλαγές στον τομέα της τέχνης, πράγμα που θα σήμαινε ίσως μια παράλογη «ασυνέχεια». Η εικόνα των θυρωμάτων αποτελεί μια πολύ αξιόπιστη απόδειξη αυτού του φαινομένου. Το συγκεκριμένο εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης, αποτελεί τυπικό δείγμα εργαστηρίου στο οποίο οι επιταγές του νεοκλασικισμού δένονται αρμονικά με την έκφραση και τη ζωντάνια του μπαρόκ.

Δεν πρέπει εξάλλου να είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι επιταγές των νέων τάσεων που εκφράζουν την επισιμότητα και τη μεγαλοπρέπεια,

20. Πολυβίου, *Το καθολικό*, ό.π., σσ. 88, 112-113.

21. Παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα με τις βάσεις των παραστάδων της αυλόθυρας της Μονής Ευαγγελίστριας της Τήνου, Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας, ό.π., εικ. 2.

χρησιμοποιούνται για τις κεντρικές και ταυτόχρονα μεγαλύτερες εισόδους. Έτσι η κεντρική-αξονική, επίσημη θέση των θυρωμάτων αυτών δηλώνεται με τον καλύτερο τρόπο μέσα από τη μεγαλοπρέπεια του νεοκλασικισμού. Από την άλλη μεριά, στις δευτερεύουσες εισόδους, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό του καθολικού, χρησιμοποιείται ο τύπος των θυρωμάτων με κοιλόκυρτο υπέρθυρο, των οποίων οι διαστάσεις είναι πολύ κοντά στην ανθρώπινη κλίμακα.

Η σύζευξη, λοιπόν, των καλλιτεχνικών τάσεων, η ποικιλία των μορφολογικών στοιχείων, αλλά και η συνειδητή επιλογή συγκεκριμένων τύπων θυρωμάτων για συγκεκριμένες θέσεις, δείχνει τις καλλιτεχνικές ανησυχίες του εργαστηρίου. Η παρουσία της νέας τάσης του νεοκλασικισμού σε συνδυασμό με τις επιβιώσεις του μπαρόκ, που βρίσκεται σε αρμονία με το παραδοσιακό θεματολόγιο και επηρεάζει εκφραστικά, με καταλυτική την παρουσία ενός ικανού καλλιτέχνη που γνωρίζει τόσο τις νέες τάσεις, όσο και το υλικό και τη δουλειά του, χαρακτηρίζει με λίγα λόγια το συγκεκριμένο εργαστήριο.

Ωστόσο, είναι ανάγκη να επισημάνουμε έναν σημαντικό παράγοντα που ίσως να επηρέασε την παραγγελία των θυρωμάτων και κατά συνέπεια τη μορφολογία τους: είναι οι προτιμήσεις των ίδιων των μοναχών. Τα θυρώματα οπωσδήποτε δεν κατασκευάστηκαν αυθαίρετα εν αγνοία τους. Οι ίδιοι θα πρέπει να είχαν κάποιο λόγο γι αυτά, αφού αποτελούν δημιουργήματα που αφορούν το χώρο τους και κατ' επέκταση τους ίδιους. Το γεγονός αυτό γίνεται πιο κατανοητό, αν μάλιστα λάβουμε υπόψη ότι στον χώρο του Αγίου Όρους, οι όποιες αλλαγές και νεωτερισμοί ελέγχονται από αυτούς πριν καθιερωθούν.

Επομένως ο καλλιτέχνης των θυρωμάτων δεν λειτουργεί ανεξάρτητα μόνο με βάση τις επιταγές των καλλιτεχνικών τάσεων της εποχής του, αλλά εκφράζει αυτές τις τάσεις στα συγκεκριμένα έργα, σύμφωνα και με τις απαιτήσεις των εργοδοτών.

Ίσως όλα αυτά δείχνουν ότι η Κωνσταντινούπολη συνεχίζει και σε αυτή την εποχή να είναι ένας χώρος όπου η καλλιτεχνική παραγωγή αντιπροσωπεύεται από ενδιαφέροντα έργα, όπως τα συγκεκριμένα. Όμως η έλλειψη εντοπισμού ανάλογων φαινομένων, δεν επιτρέπει ακόμη την εξαγωγή συνολικών συμπερασμάτων. Η βεβαιωμένη, όμως, παρουσία ενός εργαστηρίου, στο οποίο η νέα τάση του νεοκλασικισμού, σε συνδυασμό με τα κατάλοιπα του μπαρόκ, εκφράζεται μέσα από προσεγμένα έργα, αποτελεί ενδιαφέρουσα ένδειξη, που αφορά το επίπεδο της καλλιτεχνικής δημιουργίας στην Κωνσταντινούπολη αυτή την εποχή.